

København klager!

En sansehistorisk undersøgelse af stank og støj i den moderne storby 1860-1914

Af Marianne Fritze Nehls

”Paa Ejendommen nr. 39 Nørrebrogade og Slotsgade nr. 3 drives en Fabriksvirksomhed der navnlig i de sidste forløbne Maaneder fra om Morgenen kl. 6, og det baade paa Søn- og Søndage, har foranlediget en aldeles ulidelig og i Sygdomstilfælde i høj Grad skadelig Larm, formentlig fremkaldt ved under aaben Himmel foretagen Sammennitning af Dampkjedler, Gasbeholdere m.v. Vi husejere tillader os derfor paa egne og vore Husbeboeres Vegne at anmode den høitærede Sundhedskommission, om den vil forhjælpe os til Ophør af denne for alle Omboende utaalelige og skadelige Larm.”¹

Således indledte en gruppe husejere en klage til Sundhedskommissionen i København i efteråret 1896. I levende vendinger beskrev de et velkendt fænomen og en udbredt kilde til tiltagende klager i 1800-tallets København; støj. Støjen stammede fra jernstøberiet Ludvigsen & Hermann på Nørrebrogade 39. I den brolagte baggård indesluttet mellem gadens husmure, fremstillede jernstøberiets foretagsomme indehavere Holger Neergaard (1868-1952) og Axel Møller (1867-1942) en skønsom blanding af lygtepæle, kloakdæksler og nødtørftsanstalter til at forsyne byens rum.² I de foregående måneder havde støbejernsproduktionen imidlertid ført til højlydte beklagelser blandt ejendommens beboere. Navnlig indtog bekymringen for den sygdomsfare, som belastningen pådrog sanserne, en særskilt betydning for de fortunlede naboer. Trods flere forsøg på at bekæmpe spektaklet måtte de give fortabt. I sidste ende blev Sundhedskommissionen inddraget for at få støjen til at forstumme.

Indledning

Husejernes klage er blot et enkelt eksempel på det væld af henvendelser, som Sundhedskommissionen modtog fra byens borgere over Københavns mangelfulde sundhedsforhold i sidste halvdel af 1800-tallet. Mens industrialiseringen for alvor tog fart, indvarslede voldenes fald og frigivelsen af det såkaldte demarkationsterræn en komplet forandring af byen. Københavns fysiske udstrækning, hastigt skiftende demografi og tidens teknologiske nybrud ændrede markant på byens indretning og udseende.³ Efterhånden som byen blev betragteligt større, voksede nye kvarterer frem og særligt jernbaner, sporvogne, kloakering og elektrisk gadebelysning bandt byen sammen på nye måder, og forandrede byens daglige rytme og sundhedstilstand. Nye sundhedsreformer førte til de første københavnske sundhedsvedtægter i 1860 og senere samme år opstod Sundhedskommissionen i København.⁴ Sundhedskommissionen havde først og fremmest til formål at sikre en sundere by. Når utilfredse københavnere klagede over alskens gener, udløste henvendelserne en systematisk behandling af sagerne blandt kommissionens medlemmer. Fandt Sundhedskommissionen grundlag for at gribe ind, blev forløbet indledt med en undersøgelse af problemet og forholdene på stedet.⁵ Det er et udsnit af de københavnske indbygges klager til Sundhedskommissionen, der er omdrejningspunktet for denne artikel.⁶

Marianne Fritze Nehls, cand. mag, arkivar, Frederiksberg Stadsarkiv

Jernstøberiet Ludvigsen & Hermann på Nørrebrogade 39. Frem mod århundredeskiftet udviklede et driftigt handels- og erhvervsliv sig hastigt på Nørrebro. Håndværksvirksomheder og småindustrier opstod midt imellem tæt bebyggelse, hvor produktionen foregik fra tidlig morgen til sen aften ligesom den trange plads medførte, at arbejdet til tider måtte udføres udendørs. Larmende professioner var derfor ikke en ualmindelig kilde til påtaler over støjgener. (Foto: Frederik Riise/Københavns Museum).

Den moderne storbyes sanselighed

Netop støj og lugt kredsede mange af københavnernes om i deres klager til Sundhedskommissionen. Selvom det er umuligt at vide, hvordan der præcist lugtede og lød i 1800-tallets København, kan klagernes skildringer bringe os tættere på samtidens forståelse af de lyde og lugte, som i en meget konkret og direkte forstand formede de klagendes erkendelser af verden omkring dem. Københavns forvandling forandrede ikke blot byen, men også københavnernes daglige liv og færden. Forandringen af byens strukturer førte således også til nye betingelser for sansningen af det københavnske byrum. I strømmen af forandringer vandt borgerlige idealer frem om den gode, sunde og rene by, som satte nye standarder for sundhed, renlighed og moral. Byens snavsede ydre udfordrede imidlertid idéen om det gode og rene liv, som fik en øget social betydning for udviklingen af klassebevidsthed i perioden.⁷ På den baggrund indtraf en ny sensibilitet formet af sociale og kulturelle normer, som satte nye grænser for det sansede. Det betød en forandring i måden, man opfattede og sansede storbyens lugt og larm.

Sansernes skiftende kulturelle og sociale betydning berører antropologerne Constance Classen og David Howes i *Ways of Sensing: Understanding the Senses in Society* fra 2014.⁸ I værket argumenterer de for, at sanserne ikke kun er biologisk betingede, men også er kulturelt konstruerede og dermed forandrer sig over tid og sted.⁹ Vi erfarer gennem vores sanser. Det er sanserne, der er med til at bestemme, hvordan vi oplever vores omgivelser og de sanselige miljøer vi bebor. Men det er også sanserne, som spiller en afgørende betydning for, hvilke følelser der vækkes, og hvilke refleksioner der igangsættes. Som vigtige markører i den sociale og kulturelle navigation af byens rum, er sanserne derfor interessante som historiske fænomener. Ved at trække på sanserne som en social og kulturel konstruktion i sammenkoblingen til fortiden, er det muligt at tilføje den historiske forståelse en anden dimension.¹⁰ En undersøgelse af fortidens sanseerfaringer kan med andre ord belyse, hvilken betydning deres modtagere tillagde storbyens indtryk og erfaringer såvel som deres sensibilitet. Klagerne til Sundhedskommissionen danner dermed grundlag for artiklens udforskning af, hvordan fortidens københavnere sansede storbyens rum og reagerede på deres omgivelser – herunder i hvor udstrakt grad de markerede grænserne for ønskede og uønskede lyde og lugte.

Denne artikel har således til formål at undersøge samspillet mellem københavnernes sanselige sammenstød med storbyens støj og stank, og moderniseringens mærkbare forandringer i København i perioden 1860-1914. Med afsæt i de klagende københavnernes skildringer af de indtryk og aftryk som byens lyd og lugt frembragte hos dem, ser artiklen nærmere på de forestillinger, der blev skabt herigennem. Hvilke forestillinger trak de klagende københavnere på, når de skulle sætte ord på deres sansemæssige oplevelser? Artiklens centrale argument er, at der til klagerne skildringer knyttede sig en lang række forestillinger, som trak tråde til kulturelt betingede normer og tidens sygdomsopfattelser, der etablerede byens lugt og larm som sundhedsskadelige trusler. Ønskelige og uønskelige lyde og lugte var centrale for de sociale og kulturelle sondringer, der bidrog til at forme de klagendes forestillinger. På den baggrund bidrager artiklen til kortlægningen af periodens transformationer, som satte nye rammer for og omdefinerede betydningen, fortolkningen og sansningen af storbyens rum.

Fremgangsmåde

Første del af artiklen præsenterer undersøgelsens kildegrundlag og metodiske tilgang efterfulgt af en kort introduktion til Sundhedskommissionens oprettelse og betydning for periodens hygiejniske bestræbelser. Gennemgangen tjener således som grundlag for at blive klogere på kildematerialets ophav, og den umiddelbare kontekst, materialet må forstås og fortolkes i. Dernæst giver artiklen en introduktion til forskningslitteraturens behandling af Københavns udvikling fra fæstningsby til moderne storby med udgangspunkt i en sansehistorisk tilgang til emnet. Mere indgående diskuteres hvordan lyd- og lugthistoriske undersøgelser bidrager til muligheden for at forstå, hvilke betydningsuniverser fortidens lyde og lugte fremkaldte hos deres modtagere samt hvordan udforskningen af sanserne frembringer nye perspektiver på periodens samfundstransformationer.

Som afsæt for artiklens analyse indledes anden del med et kort historisk rids over den københavnske byudvikling i perioden 1850-1900, der danner udgangspunkt for undersøgelsens ståsted. Formålet er at forstå de bagvedliggende dynamikker, for dermed at kunne sige noget om sanseoplevelsernes samspil med den historiske kontekst og de forandringer, der fandt sted i perioden. Dernæst afdækker analysen i artiklens tredje del de underliggende mønstre, der kan fremlæses i klagerne beskrivelser af hovedstadens lugte og lyde. Ved at fremhæve sansningens betydning for fortolkningen af storbylivets betingelser, er klagerne til Sundhedskommissionen et udtryk for, hvordan forandringen af byrummet medvirkede til fremkomsten af nye grænser for det sansede. Sansningen af storbyens lugte og lyde var med til at understrege betydningen af disse

grænser. Analysen afrundes med en behandling af 1800-tallets fremvoksende borgerliggørelse af hjemmet som et modtræk til storbyens sansebombardement. Med betoningen af klagerne som udtryk for, hvordan borgerskabet i perioden udviklede en helt ny forståelse af privatlivets fred, retter undersøgelsen opmærksomheden mod skellet mellem hjemmets fysiske rammer og det offentlige byrum, der indtager en særskilt betydning i klagerne til Sundhedskommissionen.

Kildegrundlag og metodiske betragtninger

Undersøgelsens empiriske grundlag er journalsager behandlet under Sundhedskommissionen i København i tidsrummet 1860-1914.¹¹ Sundhedskommissionen opstod først og fremmest som et epidemisk beredskab i kølvandet på koleraens hærgen i København i 1853, der skabte et behov for nye, gennemgribende tiltag som skulle modvirke fremtidige epidemier. I den københavnske sundhedskommission sad politidirektøren som født formand side om side med den lokale embedslæge og medlemmer fra kommunalbestyrelsen. Kommissionens medlemssammensætning var udgjort af politifolk, læger og almindelige borgere med gøremål i bystyret.¹² Det er påfaldende, at politiet fik hovedrollen i forebyggelsesarbejdet. En lægelig repræsentant havde en lovbetiget og obligatorisk plads i kommissionen, men han skulle ikke råde over posten som formand. Rollefordelingen skyldtes blandt andet holdningen til lægens rolle som sygdomsbekæmper og ikke en sundhedsforkæmper. Omvendt blev kommissionen styrket som autoritet med politidirektørens deltagelse som formand. Det såkaldte sundhedspolitiet stod således i spidsen for tilsynet med byens sundhedsforhold. Til trods for navnets ordlyd var sundhedspolitiet ikke et selvstændigt og fysisk genkendeligt korps, men derimod en organisation af ”almindelige” betjente i politikorpset, hvis arbejde bestod i at håndhæve byens sundhedsvedtægter.¹³ Sundhedskommissionen indledte arbejdet den 23. november 1860 med sundhedsvedtægterne som regulativ for sygdomsbekæmpelse og sundhedsfremmende foranstaltninger. Frem til kommissionens ophævelse i 1974 blev alle behandlede sager nidkært protokolført i et omfattende antal journaler med angivelse af sagernes behandling og udslag.¹⁴ Sundhedskommissionens velbevarede sager udgør et stort og hidtil ubenyttet kildemateriale, som kan åbne op for nye vinkler på tilblivelsen af den moderne storby.

Den tidsmæssige afgrænsning for artiklen er defineret af Sundhedskommissionens oprettelse i 1860. Den øvre kronologiske grænse er fastsat ved året 1914. Fastsættelsen baserer sig på de gennemgribende samfundstransformationer og fysiske forandringer, som kendetegner periodens plads i historien. Dermed indrammer artiklen en vigtig periode i Københavns fortælling, som er karakteriseret ved en radikal forandring af byens rum. Selvom det er vanskeligt præcist at afgøre, hvornår København blev en moderne storby, dateres denne begivenhed almindeligvis til tiden mellem 1880 og indgangen til Første Verdenskrig.¹⁵ Skønt moderniseringen af byens rum kun midlertidigt blev afbrudt af krigen, anses undersøgelsens ståsted for at være oplagt at afslutte der.

Klagernes stemmer

I den her behandlede periode er klagerne fremtrædende røster i almindelighed repræsenteret af individer fra det bedre borgerskab. Klagerne dækker således langt fra alle byens indbyggere, men giver ikke desto mindre et indtryk af dagligdagens sammenstød med storbylivets betingelser og sociale sammensætning. Lugt- og støjgener optræder af gode grunde kun i kildematerialet, for så vidt der klages over dem. Selvom vi aldrig vil være i stand til andet end at gisne om, hvad fortidens københavnere sansede, kan vi gennem klagerne læse os til en fornemmelse af bymiljøets kompleksitet. Klagerne kan således give indsigt i, hvordan sansemæssige oplevelser tog form inden for rammerne af byens fysiske rum, men også hvordan oplevelsen af byrummet blev formet af sociale- og kulturelle grænser i forandring. Ofte er der tale om situationer, hvor naboer til erhvervsdrivende har følt sig generede af den daglige drift og klaget deres nød til myndighederne. I

andre tilfælde stammer klagerne fra små virksomhedsejere eller forretningsdrivende selv, som har været udsat for gener fra andre erhvervsfæller og udtrykker bekymring for deres økonomiske overlevelse. Drevet af motiver som pengehensyn og egennyttige bevæggrunde, kan det naturligvis diskuteres, om de mange indsendere af klagerne til tider har overdrevet omstændighedernes omfang og for argumentets skyld understreget deres egne sansers skrøbelighed. Men når man tager i betragtning, at Sundhedskommissionen undersøgte rigtigheden af klagerens påstande, har indholdet givetvis skulle imødekomme en vis sandfærdighed.

Anvendelsen af den valgte type kildemateriale giver samtidig anledning til visse overvejelser. Det kan være vanskeligt at dokumentere, hvordan fortidens mennesker rent faktisk sansede deres omgivelser, men til gengæld kan klagerne sige en hel del om tidens moralske normer og sociale koder, og om hvordan deres afsendere udtrykte og fortolkede deres sanseerfaringer. Artiklens formål er ikke at genskabe fortidens sanseuniverser, men derimod at undersøge de betydninger, som fortidens lyde og lugte blev tillagt.

Forskningen i den moderne storby

Artiklen tager afsæt i dansk byhistorie gennem et sansehistorisk perspektiv. Jeg vil ikke her give et komplet historiografisk overblik over dansk byhistorisk forskning, da forskningsfeltet i sin helhed umuligt ville kunne behandles tilfredsstillende.¹⁶ En sådan er heller ikke relevant for forståelsen af denne artikel. I stedet vil jeg forholde mig til den hidtidige forskning på området, der tjener som kontekst for artiklens problemfelt og formål.

Det moderne borgerskab

Vinklerne på Københavns omdannelse fra fæstningsby til storby er mange. Et gennemgående fællespræg i flere fortolkninger af den moderne storbys tilblivelseshistorie er fremhævelsen af det nye industriborgerskab, og den voksende middelstands indflydelse og rolle i bykulturen. Fremkomsten af den borgerlige middelstand tilskrives i forskningslitteraturen en særlig betydning som politisk og kulturel magtfaktor i den gennemgribende omvæltning af europæiske bymiljøer, der fandt sted i anden halvdel af 1800-tallet.¹⁷ Et markant træk ved denne type historieskrivning er grundfortællingen om den voksende middelstand, som en vigtig aktør i byudviklingen, der søgte at sætte deres politiske vilje igennem ved en offentlig regulering af byens rum til samfundets bedste. Denne opfattelse fastslår samtidig, at opkomsten af den moderne by og den borgerlige middelstand, hvilede på hygiejneforbedrende tiltag i bekæmpelsen af storbyens skidt og i særdeleshed luftens fordærvelse. Ligeledes indkredser forskningen borgerskabets forestillinger om hygiejne, renhed og orden – en række centrale begreber, som udgjorde kernen i den borgerlige middelstands sociale bevidsthed.

Dette synspunkt er fremtrædende hos folkloristen og historikeren Karin Lützen, som argumenterer for borgerskabets afgørende rolle i udformningen af den københavnske storby i *Byen tæmmes* fra 1998.¹⁸ Lützen fremhæver den voksende middelstand som et centralt omdrejningspunkt i dannelsen af en ny offentlighed, der satte spørgsmålstejn ved den gamle ordens autoritet og gyldighed. Ifølge Lützen ophøjede middelstanden sig i 1830'erne som nationens kerne, og lod sin bedsteborgerlige forestilling om det gode liv præge udviklingen af byen.¹⁹ Middelstandens borgerlige idealer var centrale i udviklingen og etableringen af den moderne storby, hvor bagvedliggende forestillinger om hygiejne, renhed og orden blev benyttet som værn mod byens dårligheder. Ud fra denne betragtning identificerer hun middelstandens herskende idealer, som initiativet bag alle offentlige og private tiltag i byen. Hendes tolkning tager afsæt i en begrebsramme, der er karakteristisk for forskningsfeltets senere års tendens til at se borgerlige idealer om den gode, sunde og rene by som

et disciplinerende ordensprojekt, hvis formål var at cementere borgerskabets og middelklassens magt over byen og dens indbyggere.²⁰ Udviklingen var ifølge denne forklaring drevet frem af et ønske om at skabe orden og disciplin i byens rum.

Foruden at komme smuds, ubehageligheder og uorden til livs søgte borgerskabet også at rydde ud i den stigende fattigdom, som var billedet på det faretruende og smudsige byliv, og en direkte konsekvens af den moderne storbys fremkomst og befolkningstilvækst. På den baggrund fremhæver Lützen en karakteriserende betegnelse for en borgerlig afsky mod det, der blev opfattet som 'fattiglugt' – som følge af deres fattigdom, lugtede de fattige dårligt.²¹ Hermed behandler Lützen lugt ud fra en orientering mod københavnernes møde med den stinkende by og de fattige indbyggere. Denne synsvinkel anvender hun tillige i artiklen *Kroppen og dens naturlige afsondringer* fra 1995, hvor byens lugt er hovedfokus i hendes udforskning af borgerskabets bevidste distancering fra den voksende arbejderklasse.²² Hendes argument er en understregning af, hvordan den overbefolkede by og lugten af slummen blev et billede på den kaotiske sammenblanding af rent og urent, og af rig og fattig.

Ordensbegrebet står også som et centralt element hos politologen Tim Knudsen i *Storbyen Støbes* fra 1989, der kan betegnes som et af forskningsfeltets hovedværker inden for rammerne af den moderne storbys tilblivelseshistorie.²³ Knudsens fremstilling af den moderne byplanlægning fremhæver også planlægningen som et ordensprojekt hos middelklassen, for hvem urbaniseringen var såvel et truende kaos som et stort potentiale.²⁴ De smudsige og anstødelige forhold, som ikke lod sig indpasse i den moderne orden, skulle bringes på afstand: "*Byens snavsede ydre blev af adskillige intellektuelle set som et symbol på byens indre menneskelige smuds. Og smuds var mange ting, det var alt det ukontrollerede, alt det, der ikke var sat i system.*"²⁵ Knudsen tilskriver imidlertid byplanlægningen en betydning som et ordensprojekt, der ikke kun var udtryk for en herskende hygiejne- og klasseopfattelse, men derimod en langt mere kompleks interessekonflikt med mange forskellige aktører i spil.²⁶ Ønsket om at bortsanere det utilpassede, urenlige og uordentlige karakteriserer han som et indgreb fra ingeniørdrevne kræfter, der var en vigtig aktør i omstruktureringen af bymiljøet. Knudsens vægtning af ingeniørernes uomgængelige rolle skal dog ikke forstås som en underkendelse af borgerskabets indflydelse på udviklingen, men centralt i hans argumentation står et ordensbegreb, der kendetegner hovedparten af de bestræbelser på orden, som byplanlægningen tilsigtede. Knudsen hovedbudskab er dermed, at mange andre interesser end de hygiejniske havde betydelig indvirkning på byplanlægningens gennembrud. Navnlig økonomisk motiverede interesser hos erhvervsdrivende- og husejere, som havde deres ejendomsret at værne om. Storbyens orden blev altså ført frem som en sag af mange grupper og ikke altid ud fra samme interesser. Men det var byplanlægningen, der føjede de mange tanker sammen i en orden og et helhedssyn.²⁷

Det hygiejniske ordensprojekts betydning for byudviklingen er også blevet diskuteret af historikeren Jes Fabricius Møller. I sin ph.d.-afhandling *Biologismer* fra 2002 peger han på hygiejniske synspunkter, som en afgørende indflydelse på den moderne byplanlægnings indtog i København i midten af det 19. århundrede.²⁸ I sin fremstilling argumenterer Fabricius Møller for naturvidenskaben som forbillede og legitimeringsgrundlag for politiske tiltag i byens udformning, ved at fremhæve hygiejniske interesser som en central bevæggrund. Funderet på et videnskabeligt grundlag blev hygiejnen ifølge Fabricius Møller på samme tid genstand for offentlig debat, som gav sig til udtryk i et kollektivt problem udmøntet i begrebet offentlig hygiejne.²⁹ Baggrunden for hygiejnens fremvækst var en videnskabeliggørelse af beskæftigelsen med almenvellet og folkesundheden. Han beskriver ydermere, hvordan den offentlige hygiejne blev anvendt som

forståelsesramme i massehygiejniske projekter, og prægede diskussioner om byens kloakering, vandforsyning og indretning. Ud fra denne betragtning satte metaforen ”byens lunger” igennem som et udtryk for en mere åben bebyggelse med brede gader, boulevarder og parker, der gav frisk luft til byen, så den i bogstavelig forstand kunne drage ånde.³⁰

Den byhistoriske forskning understreger, hvordan byplanlægningen var en ordensbestræbelse motiveret af hygiejniske principper. Tilsvarende står interessen for det moderne borgerskab centralt i forskningen. Den moderne byplanlægning var funderet i en ordensbestemt bestræbelse i overensstemmelse med borgerskabets værdier og idealer, som i udpræget grad blev normgivende for periodens markante byreformer. Borgerskabets indsats materialiserede sig i byens fysiske rum og hygiejniske foranstaltninger, der havde til formål at tæmme byen og muge ud i det urbane smuds og snavs. Forskere i den moderne storby har således argumenteret for, hvordan byplanlægningen var formet af ordensprincipper. Med andre ord er forskningsfeltet frem for alt karakteriseret ved en optagethed af ordensbegrebets betydning, konstruktion og indvirkning på tiltag i byudviklingen. Karakteristisk for forskningstraditionens hovedspor står også vægtningen af hygiejnens betydning for det moderne borgerskabs tilblivelse, hvor forestillinger om renhed var en blanding af sundhedsmæssige og moralske perspektiver.

Af samme grund tager denne artikel udgangspunkt i den britiske socialantropolog Mary Douglas’ ordensbegreb, som hun introducerede i sit indflydelsesrige hovedværk *Purity and Danger* fra 1966.³¹ Centralt i hendes teori står overbevisningen om, at forestillinger om rent og urent bygger på samfundsskabte ordensprincipper.³² Douglas præciserer sin teoretisering med begrebet skidt defineret som ”*matter out of place*”.³³ Ud fra denne definition identificerer hun en forståelse af skidt og orden, som udtryk for et kulturelt betinget system, der kategoriserer og ordner tilværelsen. Systematiseringen er betinget af, at ingen elementer i samfundet er urene i sig selv, men bliver det, når de falder uden for systemet og strider imod den sociale orden. Synet på skidt og orden åbner således op for muligheden for forståelsen af klassifikationssystemer. I perspektiv til hendes definition kan uønskede lyde og lugte betragtes som en slags auditiv og olfaktorisk form for skidt, der afviger fra en etableret og socialt accepteret orden. Forskningslitteraturens vægtning af bestræbelsen på orden i den moderne byplanlægning, præsenterer ligeledes en begrebsramme, der harmonerer med Douglas’ ordensforestilling.

Sanser i et byhistorisk perspektiv

Nyere byhistoriske fremstillinger har de senere år været præget af en interesse for byens fysiske rum, og hvordan byrummet vedvarende omskabes og genskabes i samspillet mellem idealer og praksis. Som et centralt element inden for denne orientering står spørgsmålet om, hvordan sociale magtforhold afspejles, og produceres i byplanlægningens udvikling og fysiske bebyggelse, men også udøves i relation til hverdagens brug af byens rum.³⁴ Sideløbende med forandringen af byen har idealerne for byplanlægningen også ændret sig. Med den moderne by opstod kampen i og om byrummet, hvor nye befolkningsgrupper erobrede byens fysiske rum og sociale liv. Denne optagethed er siden 1990 blevet kombineret med en voksende opmærksomhed for følelsernes og sansernes betydning for byhistorien, og en interesse for følelsesmæssige og affektive aspekter af livet i byen.³⁵ Som en del af den såkaldte følelshistorie er genstanden for sansernes historie de indtryk og erfaringer, der opstår i mødet med samfundets normer, sociale praksisser og konventioner. Forskningsfeltet fokuserer på, hvordan sanselige erfaringer præges af, og udtrykker kulturelle og sociale dannelsesprocesser.³⁶ Interessen har ikke mindst sat sig spor i byhistorien, såvel i dansk som international sammenhæng.³⁷

Skønt sansehistorie er et nyt og frembrusende forskningsfelt på vej frem i historiefaget, har udforskningen af genstandsområdet kun for nyligt fundet bredere anvendelse i en dansk byhistorisk kontekst.³⁸ Længe før der overhovedet var noget, der hed sansehistorie på hjemlig grund, skildrede kulturhistorikeren Hugo Matthiessen dog allerede i 1914 nattens lyssky liv i sit banebrydende værk *Natten*.³⁹ Matthiessen blotlagde sanserne i sit forfatterskab og tilførte smage og lugte til middelalderens og renæssancens byliv efter mørkets frembrud. Værket har siden været inspirationskilde for mange nutidige kulturhistorikere – ikke mindst til antologien *Nattens gerninger* fra 2015 af historikerne Ulrik Langen og Poul Duedahl, som selv er beundrere af Matthiessens værk.⁴⁰

Når man taler om sansehistorie og i særdeleshed lugtesansens historie, er den centrale referenceramme den franske historiker Alain Corbins socialhistoriske studie *Le Miasme et la jonquille* fra 1982.⁴¹ Værket lagde grunden for det nuværende sansehistoriske gennembrud som historisk metode til at undersøge udformningen af sansernes historiske udvikling og betydning.⁴² I sit studie af lugtens bærende rolle og indflydelse på forestillinger om sociale distinktioner påviser Corbin, hvordan lugte fik en øget social betydning for udviklingen af klassebevidsthed i Frankrig fra 1750-1880.⁴³ Ved at adressere forandringer i opfattelsen af lugte, koncentrerer Corbin sig om en øget sensitivitet over for ildelugtende fænomener. Ildelugt var ikke noget nyt fænomen, men grænsen mellem vellugt og ildelugt havde ifølge Corbin flyttet sig, som resultat af middelstandens udprægede borgerlige livsførelse og nye opfattelser af lugte blandt samfundets øvrige klasser. Mens et lugtfrit, offentligt byrum blev forbundet med sundhed, blev fæle lugte betragtet som en kritisk trussel og sindbillede på forfald, sygdom og de faretruende samfundsklasser. Det uhygiejniske blev forbundet med det umoralske, og den dårlige lugt var samtidig et symptom på dårlig hygiejne. Corbins vægtning af sanser, lugtens symbolik, hygiejnepraksisser og sondringen mellem det lugtende og det lugtfri betoner således en markering af forskellen på det disciplinerede, kultiverede og dannede og det umoralske og sygdomsbefængte.

I lighed med Lützen studerer Corbin tilblivelsen af den voksende middelstand og udviklingens gensidige indvirkning på herskende forestillinger om renlighed og moral. Corbin fokuserer, ligesom Lützen, på at sammenkoble afskyen for fæle lugte med opkomsten af en mærkbar borgerlig klasseidentitet. Som Corbin skriver: “*The tolerance of smells, defined social status*”.⁴⁴ Hans betoning af duftmarkører som en central grænsedragning mellem det lugtende og det lugtfri, benyttes som en eksemplificering af borgerskabets sociale placering. Hvordan man lugtede, og hvordan man brugte sin lugtesans, blev dermed sociale markører.

Fra lugtens historie vendte Corbin sig i 1998 mod høresansens historie i et lydhistorisk studie af ændringen i holdningen til kirkeklokker i det nittende århundredes landdistrikter i Frankrig.⁴⁵ Det monumentale nøgleværk står som en milepæl i den lydhistoriske forskning. Corbin afdækker hvordan fortidens klanguniverser havde stor kulturel betydning ud fra en kobling af kirkeklokkernes materialitet med landdistrikternes sociale og strukturelle forskydninger under samfundets modernisering og sekularisering.⁴⁶ Også her spiller høresansen en fremtrædende rolle som social markør. Overalt markerede kirkeklokker tidens gang, men deres betydning bestod i mere end blot en inddeling af hverdagslivets rytme. Klokkernes meningsfulde klang fungerede også som et symbol på kollektiv identitet.⁴⁷ Skønt Corbins undersøgelse tager udgangspunkt i franske landdistrikter frem for bymiljøet, understreger han ikke desto mindre en vigtig pointe ved at fremhæve, hvordan påvirkninger af sanserne både har politiske og kulturelle dimensioner samt at de er historisk forankret.

Senest har studiet af støj udviklet sig til sit eget genstandsfelt herhjemme. Lydhistoriske studier udspringer af *sound studies*, som er feltets engelske samlebetegnelse, der beskriver studiet af lyd og lytning i bredeste forstand. Begrebet har endnu ikke fået en betegnelse på dansk, men feltet er generelt kendetegnet ved en stor tværfaglighed og metodeudvikling.⁴⁸ Lydhistoriens potentiale i den byhistoriske forskning giver ifølge historikeren Kasper Holdgaard Andersen mulighed for at tilføje en hidtil overset dimension til byhistorien, ved at bidrage til nye perspektiver på urbane sammenhænge mellem kulturelle, politiske og demografiske faktorer i historien.⁴⁹ I de seneste år har *sound studies* bevæget sig væk fra den empiriske kortlægning af fortidens lyduniverser og enkeltlyde, der prægede den tidligere lydhistoriske forskning, til et øget fokus på lydens betydning for skabelsen og omskabelsen af sociale rum og menneskelige relationer.⁵⁰ Det er i denne sammenhæng på sin plads at fremhæve det igangværende forskningsprojekt *Lyden af hovedstaden*, der som det første i Danmark behandler fortidens auditive kulturer i København med fokus på lydens betydning for den vedvarende skabelse af byens rum og fællesskaber.⁵¹

Lyd er også udgangspunktet for historikeren Jakob Ingemann Parbys forskning med særlig vægt på 1800-tallets såkaldte lydrevolution i et københavnsk perspektiv.⁵² Blandt andet har han gennem sine studier afdækket, hvordan urbane lyduniverser blev stadig mere komplekse efterhånden som industrialiseringen tog fart. Før støj fra nye industrier og maskiner ændrede lydlandskabet, var byboernes ører ifølge Parby fortrolige med et andet lydniveau, og havde dermed en helt anden opfattelse af lydenes indbyrdes forhold og deres betydninger.⁵³ Parby understreger desuden, at lytning som kulturelt fænomen – ligesom andre sanse- og følelsespraksisser – er underlagt historiske forandringer og indgår i fortløbende sociale hierarkiseringsprocesser. Hvordan vi lytter og værdisætter forskellige lydige fænomener, formes blandt andet gennem socialt definerede normer og forestillinger om køn, race, dannelse og hjem.⁵⁴ På samme vis udtrykker klagerne til Sundhedskommissionen kulturelle og sociale dannelsesprocesser, der kan fremlæses i klagernes underliggende mønstre. Lydene og lugtenes grænseoverskridende egenskaber, sådan som de kommer til udtryk i klagerne, gør dem derfor særligt interessante som historiske fænomener i undersøgelsen af disse normer.

Denne artikel skal bidrage til udbredelsen af feltet ved at udforske sanserne i en dansk byhistorisk sammenhæng, for derigennem at give indblik i de muligheder, der ligger her for nye byhistoriske perspektiver på Københavns udvikling til moderne storby. Artiklens undersøgelse skal dermed illustrere, hvordan en sansehistorisk tilgang kan bidrage til et frugtbart perspektiv i den byhistoriske forskning, ved netop at tildele lugte og andre sanseindtryk en betydning som mærkbare markører i den sociale orden, der danner en gennemgående klangbund for forskningslitteraturen i den moderne storby.

I det følgende skal vi genbesøge 1800-tallets begyndende storbystemning i København gennem klagernes udlægninger og se, hvordan særligt byens lugte og lyde blev fremstillet i klagerne til Sundhedskommissionen.

En moderne storby bliver til

På tærsklen til anden halvdel af det nittende århundrede var København under forvandling. Mens hovedparten af byens borgere var lukket forsvarligt inde bag de gamle fæstningsvolde i den stadig mere tætbefolkede og indeklemte hovedstad, var kun en brøkdel bosat uden for voldene i tyndt befolkede områder. Byen tiltrak flere tilflyttere end voldene kunne rumme, og efterhånden som boligbehovet blev større, voksede byen i højden for at spare plads. København var med andre ord spændt til bristepunktet. De tætte boligforhold og den stærkt tiltagende befolkning med over

120.000 indbyggere forværrede byens sanitære mangler. Værst var den forældede vandforsyning og de utætte latringruber samt de åbne spildevandsløb til bortskaffelse af affald fra byens mange husholdninger, kreaturhold og erhvervsdrivende. Nøden voksede og af samme grund førte hovedstadens tvivlsomme beskaffenhed til klager over byens møgbeskidte gader. Betingelserne avlede sygdomme, mod hvilke de ansvarlige myndigheder kæmpede tappert, men som regel stod magtesløse over for. Behovet for en effektiv kloakering og en ren vandforsyning var ikke til at komme udenom, hvis leveforholdene i byen skulle forbedres.⁵⁵

I foråret 1857 var København imidlertid en by i forandring. Byens voldanlæg var blevet opgivet og de fire byporte nedrevet. Med beslutningen om voldenes endeligt og frigivelsen af det militære demarkationsterræn rundt om byen få år forinden, blev Københavns forvandling til åben storby for alvor befæstet.⁵⁶ Efterhånden blev de gamle volde udlagt til parkanlæg, og et grønt bælte af haver og rekreative oaser blev anlagt rundt om byen. Tilblivelsen af de københavnske parker på det tidligere voldterræn var ifølge Fabricius Møller kun i nogen udstrækning et spørgsmål om at forskønne byen. De byplanmæssige forbedringer blev først og fremmest viet til hygiejnen. Han fremhæver hvordan hygiejnen blev et uomgængeligt argument i den offentlige byplanlægningsdebat, som prægede diskussioner om moderniseringen af byens kloakering, vandforsyning og indretning for at forbedre befolkningens sundhed og luftens kvalitet. En fornuftig ventilation af byen var i tidens opfattelse det bedste middel mod sygdommes udbredelse.⁵⁷

Initiativerne for at forbedre luften i byen skulle ikke mindst forhindre en gentagelse af koleraen, og både lægerne og magthaverne satte gang i byens hygiejniske forbedringer, da de sundhedsmæssige fordele ved en ren by stod mere tydelige end nogensinde før. En bedre sikring af hovedstadens vandforsyning havde til alle tider givet myndighederne hovedbrud, og det samme var tilfældet med bortskaffelsen af byens spildevand. Anskuelsen af byplanlægningen og opgøret med den dårlige vandforsyning, kloakering og latrinforhold hvilede blandt andet på koleraepidemiens udbrud, som blev et afgørende vendepunkt i måden, hvorpå den offentlige hygiejne blev tænkt og ikke mindst håndteret af myndighederne. Kampen for hygiejniske fremskridt var dog lang. Begyndelsen på Københavns første moderne kloaksystem blev indledt i 1857, men store dele af kloakaffaldet blev i første omgang blot ledt direkte i havnen. Kloakkerne blev efterfølgende udbygget og forbedret langsomt i løbet af årene 1857 til 1900.⁵⁸ Kloakeringen forvandlede København til en langt sundere og mindre lugtende by.

Byen vokser

København voksede med stormskridt. I løbet af få årtier voksede byen ud af sine snærende bånd, hvilket for alvor satte gang i forvandlingen til moderne storby. Med voldenes fald kunne København brede sig på områderne rundt om byen. Overalt i landskabet skød nye bygninger op, som strakte sig i højden for at lette befolkningstrykket i byens indre dele. De første nybyggerier blev dannet på brokvartererne. Billigt spekulationsbyggeri kom til at definere Vesterbro og Nørrebro, hvor begyndende bolig- og industrikvarterer opstod.⁵⁹ De nye og mange erhvervsmuligheder førte til omfattende vandringer fra landets provinser til byen for mere end 250.000 nye københavnere mellem 1850 og 1901. Omtrent en tredjedel af Københavns befolkning boede i 1880 på Nørrebro og Vesterbro, og ved indgangen til det tyvende århundrede boede godt halvdelen af Københavns befolkning på brokvarterne.⁶⁰ Kontrasten mellem land og by blev mere end nogensinde før synliggjort med jernbanen, som var periodens store civiliserende kraft og en afgørende faktor i byernes vokseværk. Tilvandringen af arbejdskraft befolkede brokvartererne, hvor helt nye arbejdsmiljøer opstod og arbejdere, håndværkere og handelsdrivende fandt deres hjem. Snart var boligbebyggelsen så tæt, at mange endte med at bo i slumprægede områder, der ikke

kunne følge med den demografiske udvikling. I små sidegader og baggårde fremvoksede et utal af småindustrier og manufakturer sammensat af boliger, kældre, kviste og baghuse, som de nye arbejdere måtte tage til takke med.⁶¹ Fælles gårdrum og beboelsesejendomme udfyldte adskillige formål. Størstedelen af den høje og tætte bebyggelse udmærkede sig ved såkaldte korridorhuse i små, mørke og brandfarlige lejligheder, der dårligt kunne udluftes og skabte usle vilkår for de mange tilflyttere.⁶² Det betød samtidig at de fleste kvarterer i byen var socialt sammensatte, hvilket skabte gode muligheder for at markere og opretholde sociale skel.

Vesterbrogade omkring 1880. Billedet illustrerer den sammensatte bebyggelse, der prægede gadebilledet i de første årtier efter afviklingen af voldene. Kombinationen af boliger, baggårdsindustrier og fabriksbygninger blev opført side om side på Nørrebro og Vesterbro. (Foto: Københavns Museum).

Betingelserne for den sociale mobilitets udvikling kan knyttes til industrialiseringen af det danske samfund. Dampkraft, elektricitet og jernbanenet spredte sig over det ganske land og forandrede landskabet og måden at leve på. På få år blev indbyggertallet i København tredoblet. Fra at være omtrent 150.000 i 1860 til godt og vel 300.000 i 1890 steg indbyggertallet drastisk med en forøgelse på omkring 290.000 indbyggere. Ved århundredets ophør boede der 358.000 mennesker i København.⁶³ Storbyens trængsel og tilvækst afspejlede sig samtidig i periodens spirende industri, der placerede København i en dominerende stilling inden for landets erhvervsliv. Forskydninger af byens handels- og industrikvarterer bidrog yderligere til storbyspændinger med intensiveringen af forurenende erhvervsgrøner, som fremkaldte nye lyde og lugte, der tyngede det moderne liv for byboerne. Industrialiserings- og urbaniseringens fremvækst medførte således en række

forandringer i såvel de fysiske omgivelser, som i indbyggernes opfattelse af verden omkring dem. Som beskrevet af den tyske filosof og sociolog Georg Simmel var det hektiske, foranderlige og sanseligt belastende miljø i de moderne europæiske storbyer en direkte årsag til nedslidningen af storbymennesket.⁶⁴ For Simmel var det en naturlig konsekvens af de mange indtryk, der fæstnede sig i storbyboerens sansemæssige liv. Med accelereret tempo fortsatte Københavns udvikling til en industri- og handelsstorby, der for alvor satte gang i den byplanmæssige udvikling. De radikale omvæltninger, som København undergik i 1800-tallets anden halvdel, ændrede ikke bare byens fysiske rum, men også byens samfundsstruktur. Afviklingen af voldene resulterede i en tydelig forandring, som ikke blot ændrede byen, men også på afgørende måde forandrede borgernes eksistensvilkår og hverdagsliv. Byens beboere måtte forholde sig til et nyt og anderledes København, der udfoldede sig for deres fødder.

Borgerskabets by

Også politiske og sociale omvæltninger satte et betydeligt præg på periodens udvikling. Det afspejlede sig i byens styre og administration, der gennemgik en ændring fra 1857, hvor begyndelsen på en ny kommunalforfatning markerede styringen af byen efter konservative, borgerlige værdier.⁶⁵ Som historikeren Mikkel Thelle beskriver, var Københavns byplanlægning i denne periode grundlæggende til forhandling. Nu stod byrummet åbent for en række nye, magtfulde spillere.⁶⁶ Borgerskabet konstituerede sig dermed som politisk og kulturel magtfaktor, der i stigende grad kom til at præge den gennemgribende indretning af det nye bymiljø. Thelle påpeger, at det ofte er i dette perspektiv, man taler om tilblivelsen af den moderne storby.⁶⁷ Den såkaldte moderne by opstod ikke mindst gennem en samfundsforandringsproces, der i slipstrømmen af industrialiseringen byttede rundt på rollerne mellem land og by. Den fysiske adskillelse af bolig og arbejde betød en omdannelse af den voksende storby, som siden blev hjemsted for størstedelen af befolkningen.⁶⁸

Netop den voksende middelstand var en vigtig aktør i byplanlægningens udformning, og fra midten af 1800-tallet fik borgerskabet de politiske redskaber til at gennemføre deres tanker. Borgerlige idealer om den gode, sunde og rene by vandt stor gennemslagskraft. Det var på baggrund af disse forhold, at der for alvor kom gang i debatten om byens offentlige hygiejne og sanitære tiltag i byens indretning. I takt med den fremadstormende industrialisering og voldsomme befolkningsvækst, blev behovet for en ny type byplanlægning skærpet, og gennem lovgivning skulle byens sundhed og offentlige hygiejne forbedres. Ved hjælp af offentlig regulering og specialisering, søgte sundhedsvæsenet at afbøde og kontrollere urbaniseringens mærkbare konsekvenser.⁶⁹ Baggrunden for de offentlige indgreb lå dels i de påtrængende problemer, dels i den såkaldte hygiejniske bevægelses voksende gennemslagskraft.⁷⁰

Bystyret søgte således at forbedre sundheden i Københavns gader og hjem. I 1860 blev Københavns første sundhedsvedtægt udstedt som lov og direktiv for, hvordan hygiejneprojektet skulle gennemføres. Baggrunden for loven var tidens florerende sygdomme, voldsomme epidemier og de mange dødsfald, som satte gang i initiativer for at forhindre en gentagelse. Med hjemmel i lovgivningen blev grundlaget lagt for en række nye sundhedsvedtægter til at sikre sundheden, ved blandt andet idømmelse af straf for overtrædelse af vedtægtsbestemmelserne.⁷¹ Den danske sundhedslovgivning gjorde det således klart fra begyndelsen, at ingen havde ret til at udsætte andre medborgere for sygdom eller anden form for smittefare. Opsynet med vedtægternes praksis blev overdraget til et håndhævelsesorgan med ansvar for overholdelsen. Samme år blev Sundhedskommissionen nedsat, som den myndighed, der skulle føre den nye sundhedslovgivning

ud i livet. Ikke mindst var initiativet bag oprettelsen begrundet i en regulering af byens udvidelse og et udtalt ønske om et regeringsværn, der skulle fremme byens sundhed og offentlige hygiejne.⁷²

”En Nytidbys Profil”

I kølvandet på periodens gennemgribende samfundstransformationer fik udviklingen henimod et stærkt forandret bybillede en særskilt betydning for byboernes sansning og fortolkning af en ny storbyvirkelighed. Tim Knudsen fremhæver, hvordan moderniseringen af byen og mødet med industrialiseringens mærkbare spor stillede nye kulturelle krav til storbyboerne.⁷³ Fremtiden bragede ind over landet. Teknologiske fremskridt og nye, utrættelige produktionsmetoder var på stødt fremmarch med udbredelsen af dampkraften. Dampmaskinens raskere takt afløste tidligere tiders rytme, og fungerede indtil århundredets slutning næsten enerådende som kraftkilde. Mens der i 1839 havde stået 29 dampmaskiner på landets fabrikker, var antallet af dampdrevne fabrikker vokset til 683 i 1885.⁷⁴ Først i de følgende årtier blev energiproduktionen erstattet af petroleumsmotorer, gasmotorer og eldrevne motorer, der alle konkurrerede om pladsen som den foretrukne energikilde.⁷⁵ Dampmaskinernes voksende udbredelse førte i første omgang til klager. Ikke mindst maskinernes larm og stenkulsrøg gjorde dem ifølge Knudsen til ubehagelige naboer set fra et beboersynspunkt. Når industri og boliger lå side om side, var beboerne ofte udsat for støj, lugt og andre gener. Der lød derfor ofte klager, når de røgspрутende dampmaskiner blev sat i gang.⁷⁶

At borgere klagede til et offentligt stats- og sundhedsapparat over åbenbare og ubehagelige angreb på deres sanser, karakteriserer historikeren Ole Hyldtoft som en tendens, der skal ses i lyset af, at den hastigt voksende industris samlede miljøbelastning på flere områder blev større end tidligere. Koncentrationerne var ofte højere og mere generende. Røg, stank og andre miljøgener fra erhvervsvirksomheder var ifølge Hyldtoft ikke blot et udtryk for driftighed, men kunne også være til alvorlig gene for omgivelserne og krævede derfor offentlige indgreb.⁷⁷ Selvom den voksende industris synlighed var et symbol på fremskridt og fremgang, ledte den medfølgende luftforurening til en gryende miljøbevidsthed. Ved det danske hygiejniske møde i Helsingør i 1908 hævdede lægen og hygiejniker Poul Hertz (1855-1936), at forureningen fra byens fabrikker og husholdninger var skadelig for helbredet. I sit indledende foredrag om røgen i de større byer tegnede han en malende beskrivelse af situationens alvor i København:

”Ser man en stille Sommereftermiddag fra Brønshøj Bakke ud over København, ligger der henover den en graalig Sky, som udvisker Konturerne og indskrænker Synskredsen. Det er Kulrøgen, som Luften er tilsat med, paa den nævnte Tid af Aaret næsten udelukkende Røgen fra Fabrikkerne, og Taagens Kilder tegner sig som sorte Røgslør fra de talrige høje Skorstene, disse slanke Minareter, der er karakteristiske for en Nytidbys Profil.⁷⁸

Citatet står som et eksempel på en voksende opmærksomhed på de ulemper, som udledningen fra industrien bragte med sig. Iagttagelsen af den tilsodede by bidrager samtidig til et øjebliksbillede af industriens synlige spor i landskabet. Et særsyn, som givetvis må have efterladt førstegangsbeskuere målløse ved mødet med det moderne København. Det første der mødte dem, var fabrikernes himmelstræbende skorstene, der fremstod som et symbol på tidens gennemgribende samfundsforandringer. Selvom den sorte stenkulsrøg var et positivt tegn på fremgang, var man altså ikke blind for de negative konsekvenser ved udviklingen. Miljøpåvirkninger fra den københavnske erhvervsindustri var genstand for stor bevågenhed blandt offentligheden, men også myndighederne reagerede på de problemer, som røgplagen førte med sig. Sundhedslovgivningen på området var indrettet med formål om at nedbringe miljøforureningen, hvilket materialiserede sig i Sundhedskommissionens hovedindsats, der fra 1860 og frem mod århundredeskiftet var rettet mod

regulering og nedbringelse af røg og lugt fra de ”for Sundheden skadelige Næringsbrug [...], hvis Tilvirkning og Bearbejdelse medfører betydelig Stank [og] Luftfordærvende Affald”.⁷⁹ Sundhedskommissionen skulle på den baggrund se til, at ingen fabrikker eller erhvervsgræne drev virksomhed på en måde, der kunne have skadelig indflydelse på den offentlige sundhed. Erhvervsgræne af ”sundhedsfarlig Beskaffenhed” blev indarbejdet i sundhedsvedtægterne og underkastet kommissionens tilsyn ud fra en betragtning af deres skadelige betydning for sundheden.

Udsigt over et røgfylt Christianshavn, Kalvebod og Vesterbro i 1915. Københavns bynære industriproduktion bidrog til den stadigt dårligere luft. Selvom den sorte røg fra de osende skorstene var et symbol på økonomisk fremgang, optog røgplagen og de helbredsmæssige konsekvenser ved den usunde luft sindene hos læger og myndigheder. (Foto: Johannes Hansen/Københavns Museum).

Lyden af forandring

Anvendelsen af maskinkraft blev i højere grad kilde til nye lyde og som regel også ny larm i København. Klagerne til Sundhedskommissionen falder på mange måder i tråd med en udpræget betænkelighed eller ligefrem direkte angst ved lyden af de hvæsende dampmaskiner, dynamoer og gasmotorer rundt omkring i byen. Det bliver tydeligt i en klage fra sagførerfuldmægtigen Thorvald Bohn Kofod, som i foråret 1897 havde indkvarteret sig på Hotel Dania i Store Strandstræde 14. Fra sit hotelværelse kunne han berette om, hvordan han flere gange var ”bleven forulempet ved Røg og Damp og Spektakel” fra Hofbager Olsens private gasanlæg, drevet i den gamle bagergård fra 1778 nær hotellet.⁸⁰ Det populære bageri var kendt for sit udsøgte wienerbrød og beskæftigede mere end

hundrede ansatte. Foran butikken i den brostensbelagte gade i Store Strandstræde 10 stod rækkevis af hestevogne hver dag klar til at forsyne det kongelige hofbageris ti øvrige forretninger i byen med friskbagt brød.⁸¹ Tre maskindrevne gasmotorer blev anvendt til at opvarme bagerikomplekssets otte patenterede bageovne, mens forretningsvinduerne blev oplyst af det varme skær fra ejendommens såkaldte elektriske lysstation. På tidspunktet for klagen udgjorde dampmaskiner endnu omtrent 90% af den mekaniske kraft, der blev benyttet i landets industri, mens gasmotorer kun leverede lidt over 5% efterfulgt af petroleums- og elmotorer, som hver stod for under 1%. De nye motortyper var mindre pladskrævende og billigere at anskaffe og bruge end dampmaskinerne.⁸² Den teknologiske bedrift havde imidlertid gjort opholdet på hotellet noget nær uudholdeligt for den fortumlede hotelgæst. Det måtte han sande hver gang bageriets endeløse spektakel bød på søvnløse nætter. For Thorvald Bohn Kofod frembragte *”Denne Maskine, der arbejder omtrent hele Natten igennem [...] et saa ulideligt Spektakel, at det kan høres i alle Værelserne.”*⁸³ Røgen, dampen og larmen blev kun momentvist overgået af vibrationerne fra gasmotorernes galoperende stempelslag. Iagttagelserne fremlagde han omhyggeligt i klagen til Sundhedskommissionen, hvor han slog fast, at *”medens Maskinen arbejder, ryster Gulvet, som om man stod paa Dækket af et Skib med en meget kraftig Maskine.”*⁸⁴

Også hotellets ejer ved navn Mads Nielsen led under støjens hærgen. Maskineriet i bagergården grænsede op til hotellet, der samtidig udgjorde hotelejeren og familiens hjem. Hotelejeren havde gennem længere tid fået vandaliseret sin nattesøvn, hvilket ikke alene havde sat hans metier på prøve, men også ødelagt hans forretning. Det hævdede flere hotelgæster i klagen til Sundhedskommissionen samme år: *”For Hr. Nielsen betyder dette Forhold, ikke blot en højst ubehagelig forstyrrelse af hans og hans Families Fred og Ro, men tillige et meget betydeligt økonomisk Tab, ja maaske en fuldstændig Ødelæggelse af hele hans Virksomhed.”*⁸⁵ Det var utvivlsomt fordelagtigt at kunne forsyne sin klage med andres udsagn, når Sundhedskommissionen skulle overbevises om ens pålidelighed. Samtidig var det vigtigt at fremlægge sin egen sag uden at overskride rimeligheden eller troværdighedens grænser. Klagerne havde i sagens natur til formål at tilskynde Sundhedskommissionen til at afhjælpe problemerne før eller siden. Hotelejeren fremhævede til sidst i sin klage, hvordan bageriets kraftfulde produktionsmetoder fik flere af hotelværelserne til at gyngede voldsomt og rystede *”både Mur, Panel, Gulv og Vindue paa en saadan Maade, at Folk der sidder i disse Værelser, bliver som elektrificerede i Benene op til Knæene.”*⁸⁶

Beskrivelsen af den ydre belastning der løb gennem kroppen, tegner et billede af de store fremskridt, som mange københavnere måtte have fornemmet at befinde sig midt i. Klagens fremstilling af støjen fremstår, ligesom de moderne maskiner i sig selv, som et udtryk for, at København var under forandring. Den nylige elektrificering af København var netop blevet påbegyndt i århundredets sidste årtier. Udbredelsen af elektriciteten skete i hård konkurrence med tidens øvrige teknologier såsom gasbelysning, gasmotorer og dampmaskiner, der gradvist blev udkonkurreret af elmotoren. Elektricitet var med til at gøre København til en moderne by. Thelle argumenterer for, hvordan elektrificeringen af byen blev direkte knyttet til det moderne og til en omvæltning af det offentlige byrum.⁸⁷ Elektrificeringen af København medvirkede til komplekse forandringer og en radikal ændring af byens udseende. Med udbredelsen af elektrisk gadebelysning og sporvognsdrift blev den voksende by bundet sammen og døgnrytmen forandret, hvilket også fik praktisk betydning for storbyboernes hverdagsliv. Som Thelle antyder, gav elektrificeringen af byen blandt andet anledning til en række reaktioner og refleksioner hos fremtrædende digtere, forfattere og intellektuelle. Bekymringen for byens hastighed, flygtighed og overophedning af sansesystemet dominerede tidens skøn- og faglitteratur i en direkte sammenbinding af den menneskelige krop og

det elektrificerede byrum. I litteraturen blev kroppen beskrevet som en metaforisk repræsentation af storbyens frekvens og elektriske kredsløb.⁸⁸

På samme måde demonstrerer adskillige kuriøse klager til Sundhedskommissionen, netop hvor overvældende elektricitetens indtog og anvendelse kunne virke for mange københavnere. Som hos en forskræmt beboer på Sankt Peders Stræde 43, der i 1894 beskrev, hvordan lyden af naboens nye elektromotor skabte utryghed og ubehag. Den moderne motor frembragte en urovækkende støj, som virkede *"Nervepirrende paa Helbredet"* og fremkaldte en tilstand af *"Uro og Uhygge"*.⁸⁹ Når den eldrevne maskine blev taget i brug, sendte den desuden rystelser gennem hele ejendommen. Rystelserne udsatte både beboere og gæster i hjemmet for *"en ubehagelig Svimmelhed"* og i andre tilfælde ligefrem søsyge. Bragt til fortvivlelsens rand, bønfuldt han Sundhedskommissionen om at sætte en stopper for *"dette Uhyre af en Maskine."*⁹⁰

Elektrisk gadebelysning på Kongens Nytorv i 1896. Den omfattende elektrificering af København tog sin spæde begyndelse med anlæggelsen af byens første elværk i Gothersgade i 1892. De elektriske buelamper på Kongens Nytorv blev tændt første gang ved kongeparrets guldbrillup den 26. maj samme år. (Foto: Københavns Museum).

Meget tyder på, at storbyens vildtvoksende industri kunne være en hård belastning for sansesystemet. Klagernes skildringer tegner et billede af, hvordan mekaniseringen af byens tunge håndværk, blev anset for at være umådelig og frygtindjagende. Med deres brutalitet og uhyre kræfter nærmede tidens banebrydende produktionsmetoder sig nye sanskvaliteter. Som vi har set, ændrede industrialiseringen af samfundet med tiden også byens lydskulisse. Maskinernes indtog satte sig tydelige spor i byrummet, hvor industriens lydforandringer medvirkede til gener og klager over støj, men også blev tolket som udtryk for den moderne storbys puls og lyden af teknologiske fremskridt. Forandringerne stillede nye kulturelle krav til byboerne, efterhånden som lyden af

maskinapparater og fabriksfløjten erstattede fortroligheden med kirkeklokkernes kimen og håndværksproduktionens syslen som bybilledets dominerende lyduniverser. Som også Corbin har vist, opstod en voksende modvilje mod lyden af kirkeklokker i 1800-tallets landsbyer i Frankrig. Klager over kirkeklokkerne var ikke et spørgsmål om deres lydstyrke eller at klokkerne blev flere. Tværtimod afspejlede klagerne en ny livsstil og sensibilitet hos middelklassen, der sænkede deres tolerancetærskel over for støj.⁹¹ For indsenderne af klagerne til Sundhedskommissionen omdefinerede industriens mærkbare spor betydningen og fortolkningen af den moderne storby.

Sammenfatning

Som overalt hvor industrialisering og urbanisering vandt frem i Europa, kendte København også til udviklingens negative følgevirkninger. Byen voksede med eksplosiv fart, og med den signifikante befolkningstilvækst opstod et øget behov for at højne byens allerede betrængte sundhedstilstand. Oprettelsen af den københavnske sundhedskommission i 1860 var et sundhedsfremmende tiltag, som skulle stå i spidsen for sygdomsforebyggelsen og sikre den københavnske befolknings offentlige sundhed. Industriens betydning og synlighed i gadebilledet bidrog imidlertid til en større og yderligere intensiveret miljøbelastning. Skadelige næringsveje blev underkastet sundhedsvedtægternes bestemmelser for at begrænse tunge industriers helbredsskadelige forurening. Miljøbelastningen fra storbyens virksomhedsdrift var dermed en realitet, som mange københavnere måtte forholde sig til. Det understøttes også i de gentagende klager over støj fra byens erhvervsindustri, som flittigt blev adresseret til Sundhedskommissionens medlemmer.

Modernitetens trængsler

Vender vi tilbage til den indledningsvist omtalte klage over støjen fra jernstøberiet Ludvigsen & Hermann på Nørrebro, er den et blandt mange eksempler på, hvordan det stadig tættere samliv og erhvervsliv udfordrede sanserne for de københavnske indbyggere i den moderne storby. At være nabo til byens industri kunne på mange måder være en blandet fornøjelse. Larmende professioner var derfor ikke en ualmindelig kilde til påtaler over støjgener. Dykker man ned i Sundhedskommissionens materiale, finder man da også, at klager over støj fra erhvervsdrivende var et tilbagevendende problem.

Selvom Sundhedskommissionen modtog klager over alt fra lugt og støj til byens fysiske forhold og handelsliv, blev problemerne ikke nødvendigvis altid løst. Når et brud på sundhedsvedtægterne var blevet anmeldt, var det Sundhedskommissionens opgave at undersøge, om vedtægternes bestemmelser var blevet overholdt. Havde Sundhedskommissionen givet en anvisning eller udstedt et pålæg om, hvordan et forhold skulle bringes i orden, var man forpligtet til at efterkomme det. Gjorde man ikke det, fik man meddelt et tilhold af politiet. Blev det heller ikke fulgt, kunne Sundhedskommissionen indbringe sagen for retten, hvor man enten kunne blive pålagt at efterkomme tilholdet eller blive idømt en bøde.⁹²

Efter flere mislykkede forsøg på at nedbringe støjen fra jernstøberiet Ludvigsen & Hermann ved gentagne henstillinger og påbud, modtog Sundhedskommissionen med tilbagevendende mellemrum klager over den plagsomme nabo. Flere gange mødte udvalgte medlemmer op på jernstøberiets adresse for at underkaste støjen en nøjere inspektion. Under et af de første besøg havde sundhedspolitiet noteret sig, at den medvirkende årsag til larmens opståen, var sket som følge af, *”at der paa den aabne Gaardsplads foretages Sammennitning af Større Kedelarbejder der ikke kan finde Plads i Fabrikslokalerne”*.⁹³ Det var ikke ualmindeligt, at den industrielle produktion for en række virksomheder var af en sådan størrelse, at den kun kunne foregå i bygninger indrettet til formålet. Behovet for mere plads medførte til tider, at arbejdet undtagelsesvist måtte udføres

udendørs. Det var dog ikke nok til at overbevise den udsendte betjent om tilstedeværelsen af en afgjort sundhedsfare. Betjenten konstaterede resolut, at *"Larmen fra nævnte Arbejder – som anført i Klagen – [...] kan være ubehagelig og muligvis indvirke paa svage Nerver er vel tvivlsomt"*.⁹⁴

Anderledes var vurderingen fra kommissionens daværende kreds-læge, Anton Fløystrup (1851-1926). I modsætning til sundhedspolitiet erklærede kreds-lægen under sit besøg den 10. november 1896, at husejerne ikke overdrev alvorens omfang. I rapporten bekendtgjorde Fløystrup selvsikkert, at der ikke herskede tvivl om klagens gyldighed, og *"den paaklagede Larm maatte anses for skadelig for de Omboendes Sundhed"*.⁹⁵ Ikke kun vurderingen af beboernes gener, men også vurderingen af støjens sundhedsmæssige farer, spillede en central rolle, når karakteren af sagens afgørelse skulle vurderes. Tilsyneladende vejede hensynet til beboernes trivsel og helbred tungt. Men endnu vigtigere understregede rapporten også, at der ikke blot var tale om simple gener – også sundhedsfaglige eksperter anerkendte, at larm var skadelig for sundheden.

Fløystrups udtalelse henviste direkte til en overtrædelse af Sundhedsvedtægtens § 23. Paragraffen bestemte, at det ikke var tilladt på urimelig måde at genere andres sundhed, velvære eller ejendom. Det offentlige greb derfor ind på områder, hvor der eksisterede en oplagt sundhedsrisiko.⁹⁶ På den baggrund var myndighedernes blik fæstnet på de såkaldte sundhedsfarlige næringsvejes drift, der var underkastet sundhedspolitiets forskrifter. Ifølge vedtægternes § 23 skulle *"alle Fabrikker og industrielle Anlæg samt alle Oplæg af ildelugtende Gjenstande være indrettede og drives paa en Maade, der saa lidt som muligt forulemper de Omboende"*.⁹⁷ Med henvisning til sundhedsvedtægternes bestemmelser opfordrede Fløystrup dermed kommissionen til at give Møller og Neergaard tilhold *"om at drive deres Virksomhed saaledes – eventuelt ved at lade den paaklagede Hamren foregaa i lukkede Rum – at der saa lidt som muligt forulemper de Omboende"*.⁹⁸

Den 3. december 1896 nedlagde Sundhedskommissionen jernstøberiet forbud mod at udføre støjende arbejde udendørs. Halvandet år senere modtog Sundhedskommissionen imidlertid endnu en klage fra selvsamme husejere over støj fra Ludvigsen & Hermannsens Maskinfabrik. Denne gang kunne de berette, at den foreløbige fred var blevet erstattet af en bedøvende larm *"i en endnu mere ulidelig Grad end tidligere, hvorfor vi undertegnede Husejere atter tillade os at anmode den højtærede Kommission om, at den vil forhjælpe os til ophør af denne utaalelige og skadelige Larm, som ydermere har bevirket at vore Lejere truer med Opsigelse af deres Lejligheder, hvis ikke Larmen tvinges til Ophør"*.⁹⁹ Som indgang til husejernes motiver og intentioner er sanseerfaringerne med til at knytte forurettelse, motiv og betydning sammen i klagens skildring.

Sundhedskommissionen henstillede efterfølgende til at forelægge sagen for Ingeniørforeningen. Trods omhyggelig granskning og sagkyndig bistand fra brancheforeningens vandinspektør Frands Øllgaard (1856-1911) og statsbaneingeniør Johan Balthasar Bruun (1854-1915) kom man ikke tættere på en løsning. De udsendte repræsentanter forsøgte selv at komme til klarhed i sagen, men måtte i sidste ende konstatere, at der ikke forelå *"tilstrækkelig Anledning til at skærpe det under 3de December 1896 givne Tilhold"*.¹⁰⁰ Med den fremlagte begrundelse fra Ingeniørforeningen blev sagen sat i bero. Skønt lovgivningens bestemmelser tilsigtede at beskytte de københavnske borgere imod sundhedsfarer, var kommissionens indgriben næppe tilfredsstillende. Kommissionens argumenter for ikke at bryde ind, var baseret på medlemmernes vurdering af, hvorvidt de påklagede forhold kunne anses for så generende, at der var grundlag for indskriden over for virksomheden. Konfliktfladen lå mellem naboernes bekymringer og næringslivets personlige frihed.

Jernstøberiet Ludvigsen og Hermann i 1904. I det kompakte bygningskompleks på Nørrebrogade var indrettet støberi og maskinværksted. Af mangel på plads indgik den åbne gårdsplads i den daglige produktion af støbegods. (Foto: Frederik Riise/Københavns Museum).

Tyndslidte nerver

I mere end et årti udkæmpede husejerne en indædt kamp for at bringe støjen til ophør. Støberiets indehavere kunne eller ville ikke indgå et kompromis i harmoni med sundhedsvedtægternes bestemmelser og løb efter alt at dømmе gerne risikoen for den bødestraf, som et brud på vedtægterne kunne medføre.¹⁰¹ I mellemtiden havde udviklingen af byens nylige elektrificering og overgangen til elektrisk drivkraft ført nye støjkilder med sig. Ved endnu et løftebrud i 1911 var husejernes sidste rest af tålmodighed opbrugt:

”Paa Ingeniørfirmaet, Ludvigsen og Hermann’s Plads er der i hele Foraaret dette Aar bleven udført forskellige Arbejder, navnlig Nitning med Elektrisk Kraft, som har foraarsaget saa betydelig Støj, at det har været til stor Gene for os. Arbejderne, der væsentlig er udførte under aaben Himmel, paabegyndes for det meste allerede Kl. 6½ Morgen, altsaa paa en Tid, hvor de fleste Beboere af de omkring liggende Ejendomme endnu ikke er staaede op, og varer til Tider det meste af Dagen til Kl. 5 a 6 Aften. Støjen er i øvrigt saa betydelig, at den ogsaa i høj Grad virker generende senere paa Dagen, og det er derfor ganske ødelæggende for Nerverne for de Omkringboende at arbejde eller i det Hele taget daglig at leve under saadan Støj.”¹⁰²

Den infernalske larm gav genlyd i husejernes tyndslidte nerver. Dårlige nerver blev anset for at være en udbredt lidelse sidst i 1800-tallet. Med den mere medicinsk klingende betegnelse

neurasteni, blev diagnosen først og fremmest betydningsfuld som et begreb, der hjalp den urbane middelklasse til at overkomme strabadserne ved den mentale og kulturelle omstilling til livet i en moderne storby.¹⁰³ Læger advarede mod, at livet i den moderne storby kunne føre til nervesvækkelse og nervøse sammenbrud.¹⁰⁴ Lidelsen blev blandt andet slået fast af den danske læge Knud Pontoppidan (1853-1916), der i 1886 formulerede nervesvækkelse som en konsekvens af modernitetens samfundsændringer og storbyens mange impulser: *"Vor Hovedstad er netop nu naaet op til at blive en stor By, hvor den complicerede og potenserede Tilværelse er Udtryk for et overinciteret Nervesystem."*¹⁰⁵ For Pontoppidan antog nerverne i den forstand en helt ny betydning, som en fremtrædende årsag til sygdom og lidelse fremkaldt af det stressfyldte og fortættede storbyliv:

"For at forstaa de naturstridige Betingelser, under hvilke en Hovedstadsbefolkning lever, behøver man kun at sammenligne Totalbilledet af Livet i en stor By, saaledes som det viser sig paa Gader og Stræder, med Livet paa Landet. For den, der er vant til det sidste, gjør Forvirringen og Uroen, Synet af de ilsomt passerende Mennesker og Larmen af de forbigående Vogne et ligefrem fortumlene Indtryk. Og ikke blot ere Sandseorganerne i eet væk occuperede, men de Indtryk, de modtage, ere for største Delen af den Natur, at de fordre at bearbejdes."¹⁰⁶

Storbyens pulsslag gav genlyd i nervesystemet, mens omgangen med byens turbulente folkemasser og hverdagslivet var noget, der skulle tillæres. Man skulle være på vagt for ikke at blive væltet omkuld af omnibussernes ufremkommelige mylder. Kuren for overanstrengte nerver var lægeordineret ro og fred. En flugt fra storbylivets kvælende atmosfære med hyppige ture til landet, blev dermed betragtet som den bedste modgift mod byens fysiske pres.¹⁰⁷

Sagsforløbet nåede sin endelige afslutning den 25. juni 1914 med et sidste tilhold, der skulle forhindre jernstøberiets indehavere i at udføre støjende arbejde i det fri. Sagskomplekset melder for så vidt ikke noget om, hvordan forløbet i sidste ende udviklede sig. Men noget kunne tyde på, at tilholdet blev overholdt, og støjen sidenhen blev bragt til ophør, eftersom klagerne herefter forstummede. Det er dermed ikke urimeligt at antage, at Holger Neergaard og Axel Møller tog Sundhedskommissionens advarsler til sig, og i tiden fremover undlod at besvære naboerne yderligere med deres støj. Eller også affandt naboerne sig i sidste ende med omstændighederne.

Den her beskrevne sag om en gruppe husejeres sanselige sammenstød med larmen fra jernstøberiet Ludvigsen & Hermann er interessant af flere årsager. Først og fremmest illustrerer sagen, hvordan den moderne storby udfordrede indbyggernes sanser på nye måder. Klagen blev udløst af de vanskeligheder og udfordringer, som naboskabet til byens massive industri kunne have for de københavnske borgere, som måtte forholde sig til en ny form for larm og fortolkning af industrialiseringens nye lyde. Dernæst demonstrerer sagen den særlige betydning og funktion, som Sundhedskommissionen havde. I den praktiske forvaltning af sundhedsvedtægterne vejede hensynet til indbyggernes trivsel og helbred tungt i det forebyggende arbejde. Ved at udstikke klare retningslinjer for den daglige sameksistens var vedtægterne med til at muliggøre en kontrol med det københavnske erhvervsliv. Offentlighedens holdning havde stor indflydelse på, hvilke sager Sundhedskommissionen stod for at skulle løse.¹⁰⁸ Årvågne indbyggere synes således at have været en vis garanti for Sundhedskommissionens indgriben og ansvar for, at medborgere indrettede sig efter sundhedsvedtægternes overholdelse. Striden mellem husejerne og jernstøberiets fabrikanter giver desuden indblik i, hvordan forestillinger om sygdom og fare blev sat i forbindelse med den sanselige belastning, som storbyens støj udløste. Industriens nye og mere vedvarende lyde blev af klagens afsendere betragtet som en trussel mod helbredet og behandlet som sådan. Ved at udpege

støjen som uønsket, konstituerer eksponeringen af lyden fra jernstøberiet en markering af overskridelsen af grænser. Hvad sagen viser, er, at afsendernes sansemæssige oplevelser var med til at understrege betydningen af disse grænser.

Et kig ind i jernstøberiets støbehal, hvor arbejdet var både højlødt og beskidt. (Foto: Frederik Riise/Københavns Museum).

Pestagtige dunster

Ligesom det industrielle storbyrum kunne være et støjende sammenrend af indtryk, kunne det ligeledes være en ildelugtende affære at færdes i 1800-tallets København. I en beskrivelse af byen fra 1847 kaldte den danske læge og hygiejniker, Emil Hornemann (1810-1890) den danske hovedstad for en *“en meget skiden Bye”*.¹⁰⁹ Skidne gader og stræder optræder i utallige skildringer af København i midten af 1800-tallet. Lugten fra byens husholdningsaffald, latringruber, åbne kloaker og spildevandsløb måtte de københavnske borgere dagligt affinde sig med, skønt luften i byens snævre gader og stræder var mærkbar for selv de mest forhærdede næser. Foruden spildevandet fra byens husholdninger og husdyrhold, udmærkede de københavnske næringsdrivende sig i stor stil som årsag til fæle lugte. Om end lugten fra småindustrier blev tolereret som et naturligt grundvilkår i storbyen, beklagede de københavnske borgere sig jævnligt over luftkvaliteten. Et gennemgående træk i de skriftlige vidnesbyrd fra klagerens afsendere, synes først og fremmest at være den sundhedsfare, som storbyens lugt bliver forbundet med.

Det fremgår af en klage fra en række husejere og beboere i Cort Adellers Gade, der en sommerdag i 1889 henvendte sig til Sundhedskommissionen over en foruroligende lugt fra et lokalt ostelager i

den tilstødende Holbergsgade. I baggården hang en lugt af råddenskab. Lugten stammede fra et bugnende forråd af ”300 Stykker gamle ildelugtende oste” opstablet i en hengemt baghuskælder.¹¹⁰ Beboerne vandede sig i stanken hver gang, der blev luftet ud i kælderen. Når vinden var ugunstig spredte ostelageret ”sine pestagtige Dunster, saaledes som det nu sker, saa at det ikke er muligt at aabne Vinduerne i vore Spisestuer, Kjøkkener eller Pigekamre uden at faa Værelserne fyldte med forfærdelig raadden Stank.”¹¹¹ For at forhindre den fæle odør fra ostelagerets kælderåbning i at trænge ind i deres hjem, måtte naboerne forsegle vinduer og døre. Den sanselige modvilje mod ostelageret fik utvivlsomt næseborene til at trække sig sammen hos naboerne.

Klagens betoning af ostelagerets *pestagtige Dunster*, hænger nøje sammen med tidens antagelser om sammenhængen mellem smuds, lugt og forrådnelse som kilder til luftens fordærvelse. Dengang mente lægerne, at byens dunster var sygdomsfremkaldende. Forbindelsen mellem sygdomsfrygt og hvad der almindeligvis blev omtalt som ’forpestet luft’ udsprang af tidens fremherskende teori om epidemiske sygdommes opståen og udbredelse.¹¹² Forestillingen om den fordærvede luft har ifølge idéhistorikeren og filosofen Lars-Henrik Schmidt og socialanalytikeren Jens Erik Kristensen, forsynet den medicinske videnshorisont i århundreder med teorien om uforklarlige giftstoffer kaldet miasmer.¹¹³ Den såkaldte miasmeteorien blev dominerende blandt de københavnske læger efter 1840, som led i en bredere kamp for at forbedre den almene hygiejne. Miasmeteorien understregede den dårlige luft som en direkte årsag til sygdomsudbrud. De smitsomme giftstoffer blev fremkaldt af uddunstninger fra ildelugtende arnesteder og spredte sig ved indånding af den dårlige luft. Opfattelsen lagde således stor vægt på omgivelsernes sygdomsfremkaldende påvirkning, ved at udpege luften som det afgørende transmissionsmedie for udbredelsen af smitte.

En lignende overbevisning gav lægen Oscar Wanscher og hans hustru udtryk for i sommeren 1899, da de til deres udlejer, grosserer Anton Stelling, klagede over en ”*modbydelig og Sundhedsskadelig Stank*” fra et andet ostelager i baggården mellem Nytorv og Brolæggerstræde i det indre København. Ægteparrets hjem på øverste etage i ejendommen på Nytorv 7 var skæmmet af stanken. Siden deres indflytning havde de været ”*meget skuffede ved at finde Luften i Gaarden saa forpestet*” at lugten med tiden havde gjort det smukt istandsatte hjem ubeboeligt. Ægteparret sendte bud efter Sundhedskommissionen for at ”*faa raadet Bod paa dette Onde.*”¹¹⁴ Lugtens afskyvækkende egenskab skal forstås som et element i det spektrum af forestillinger, der banede vejen for overbevisningen om, at dårlig luft var sundhedsskadelig.¹¹⁵ Som Fabricius Møller argumenterer for, bidrog sygdomsopfattelsens optagethed af luftens kvalitet til et afgørende fokus på lugtesansen som den primære hygiejniske sans.¹¹⁶ På den baggrund blev forrådnelseslugte symptomatiske for faretruende sygdomme. Den ”skidne lugt” var således i samtiden et troværdigt parameter for sundheden.¹¹⁷ Forholdet mellem lugt og helbred var afgørende i sygdomsforståelsen. Stank blev i sig selv et sundhedsskadeligt og sygdomsfremkaldende barometer på baggrund af miasmetanken, hvori: ”*Stanken blev symptomet på faretruende uorden.*”¹¹⁸ Det ildelugtende blev identificeret med det anstødelige og farlige.

Ostelageret i Brolæggerstræde 14 udmærkede sig da også som en lokal kilde til besværinger fra flere beboere på adressen. Blandt de øvrige lejere blev ubehaget yderligere udfoldet hos vekselereren William Heckscher, der residerede i ejendommens stueetage. En efterårsdag i september samme år klagede han over ”*den ulidelige Stank, som næsten altid er tilstede.*”¹¹⁹ Ligesom hos lægeparret var det for vekselereren ikke blot et spørgsmål om ubehag, men også lugtens skadelige karakter, der lagde til grund for bekymring. William Heckscher greb til pennen for at udpege farerne ved den anstødelige lugt. Han anså stanken som en trussel mod familiens helbred og livskvalitet: ”*Den paatalte Gene er af den Natur, at jeg ikke længere tør udsætte min*

familie og mig selv for Følgerne, og saafremt den ikke snarest afhjælpes, ser jeg mig nødsaget til at fraflytte Lejligheden.”¹²⁰

Endelig havde en nyttilflyttet beboer fra en fjern provins tilbragt sin første tid i storbyen indhyllet i stanken fra selvsamme ostelager. Klagens afsender reflekterede over ostelugtens sanselige bidrag til luftkvaliteten i baggården og ikke mindst i hjemmet. Han foretrak for så vidt den friske luft på landet:

”Efter at jeg nu er indflyttet fra Landet finder jeg Luften i Gaarden og hele min Lejlighed saaledes inficeret af denne raadne Lugt, at jeg maa anmode Dem om ved Politiets eller Sundhedskommissionens Hjælp at faa den fjernet snarest muligt, idet jeg tilføjer at jeg betragter dens Vedbliven som værende saa ubehagelig – ja usund – at jeg for det Tilfælde, at De ikke kan give mig absolut Tilsagn om Stankens Ophør, vil se mig nødsaget til at fraflytte Lejligheden.”¹²¹

Beboeren veg ikke tilbage for at opsigte sit lejemål, medmindre der i bogstavelig forstand skete en luftforandring. Fortroligheden med landets hjemlighed og det dynamiske modsætningsforhold til storbyvirkelighedens kontrastfyldte, urbane og usunde luftkvalitet er et fundamentalt træk ved beskrivelsen af den fordærvede luft. Reaktionen på lugten kaster lys over normen for, hvor grænserne mellem lugt og vellugt er trukket. Sondringen mellem ildelugt og vellugt kan desuden fremhæves som et udtryk for en skærpet opmærksomhed over for ildelugtende fænomener i tråd med Corbins betoning af duftmarkører, som en central grænsedragning mellem det lugtende og det lugtfri.¹²² Klagerne til Sundhedskommissionen giver udtryk for, at fortidens københavnere næppe var mindre følsomme over for byens lugt og larm. Deres sansemæssige oplevelser var snarere udstyret med andre kulturelt konstruerede og historisk betingede opfattelser end i dag. Lugte og lyde har ikke ændret sig gennem historien, men det har deres betydning derimod.¹²³ Der synes således at have været grænser for, hvor langt tålmodigheden kunne forventes at række, når først ubehaget indtraf.

Sundhedsfarlige næringsveje

At der generelt var problemer med lugtgener i København, giver ovenstående klager en god fornemmelse af. De offentlige myndigheder greb ind over for såkaldte *“sundhedsfarlige Næringsveje, der afgav en slem og for sundheden skadelig lugt.”*¹²⁴ Da den københavnske sundhedskommission blev oprettet i 1860, identificerede lovgivningen en række sager, der måtte tages særligt hånd om, hvis sundheden i byen skulle forbedres og sundhedsfaren nedbringes. Heraf kan nævnes områder som usunde fabriksanlæg og oparbejdning af animalske råvarer.¹²⁵ Særligt synes ostehandlere i den sammenhæng at have været et udbredt problem, hvilket giver god mening i en tid med ringe muligheder for forsvarlig opbevaring af fødevarer. Råddenskabens havde efter alt at dømme gode betingelser i ostelagrenes kældre.

Sundhedsvedtægterne fastsatte grænserne mellem acceptable og sundhedsskadelige forhold. Ved at udstikke retningslinjerne for den retmæssige overholdelse af byens sundhed, var vedtægterne med til at understrege allerede eksisterende normer om hygiejne, samtidens mentaliteter, værdier og bekymringer. Det var disse vedtægter, de forurettede borgere måtte forholde sig til, når de var generet af storbylivets ulemper, og et brud på vedtægternes bestemmelser fandt sted. For byens indbyggere fungerede sundhedsvedtægterne således som legitimering for deres klager over sundhedsskadelige forhold i byen.¹²⁶

De behandlede klager over ildelugtende industrier tegner et billede af, at byens lugt var en udbredt kilde til gener og ubehag. Ubahaget som dunsterne fra de ildelugtende industrier fremkaldte, blev af klagernes indsendere forbundet med den anstødelige lugt af råddenskab og fordærv, som forpestede luften omkring dem. Erhvervsdrivende, der fremstillede levnedsmidler til salg og handel, skulle ifølge lovgivningen anmode om Sundhedskommissionens godkendelse for at sikre den sundhedsmæssige, ernæringsmæssige og kvalitetsmæssige standard. Godkendelsen forudsatte, at de erhvervsdrivende i deres ansøgninger kunne godtgøre, at de var i stand til at forebygge sundhedsfarlige følger.¹²⁷ I sundhedsvedtægternes afsnit V bliver de defineret som: *"Næringsbrug, hvorved der koges eller opvarmes Tjære, større Oplæg af Ost, samt Oplæg af Klude, Ben, Guano¹²⁸ og andet dyrisk Affald eller andre særligt ildelugtende Stoffer"*.¹²⁹ Ostehandlere havde derfor Sundhedskommissionens bevågenhed. Myndighedernes tiltag danner altså grundlag for, at lugtgener var et problem i perioden. Sundhedskommissionens opmærksomhed var rettet mod særligt plagsomme og uddunstende brancher af en årsag. Vedtægternes indhold var i høj grad i overensstemmelse med de gener, som de københavnske indbyggere klagede over til Sundhedskommissionen, hvilket understøtter, at klagerne havde grobund i en reel virkelighed. Klagernes indsendere havde dermed ikke en ubegrundet frygt for, at byens stank skulle påføre helbredet skade.

Som vist demonstrerer sundhedsvedtægterne de store vanskeligheder, der var forbundet med at tilpasse sig storbymiljøets vilkår. Meget tyder på, at lovgivningen gennem forbuddet mod at udsætte sine medborgere for gener, søgte at skåne de omboende og den offentlige sundhed. Det blev i almindelighed fastslået, at fabrikker og industrielle anlæg så lidt som muligt burde genere omgivelserne ved lugt eller røg.¹³⁰ Industriens betydning og synlighed i gadebilledet bidrog til en større og yderligere intensiveret miljøbelastning. Skadelige næringsveje blev underkastet sundhedsvedtægternes bestemmelser, for at nedbringe deres forurening. Klagernes beskrivelser af lugt som farlig, fordærvet og endog helbredsskadelig knytter sig til forestillinger, der var udledt af tanken om luften som smittespreder af sygdomme. Helt i overensstemmelse med miasmeteorien, klagede de plagede københavnere over dét, der blev forbundet med skadelig luft. Overbevisningen som beboerne giver udtryk for i de gentagne klager, tillægger lugtens sygdomsfremkaldende virkning stor vigtighed. For dem udgjorde lugten en fare for sundheden.

Klagerne blev skrevet på et tidspunkt, hvor videnskaben og den fremherskende hygiejnedisciplin var i stadig forandring. Sejlivede sygdomsopfattelser, som i århundreder havde domineret lægevidenskaben, blev aflivet til fordel for medicinske nybrud – særligt af den fremvoksende bakteriologi, der på tidspunktet satte nogle helt nye vilkår for omgangen med smuds.¹³¹ Med bakteriologiens opdagelse fremkom en ny udvikling inden for lægekunsten. Tidens smitteforståelse gennemlevede en hidtil uset omvæltning, der markerede opgøret med den miasmatiske forestilling. Miasmeteorien mistede dermed sin videnskabelige begrundelse. Det betød dog ikke, at lugten blev betydningsløs. Trods udviklingen inden for bakteriologien, forblev der helt frem til 1800-tallets sidste tiår en udbredt tilslutning til den miasmatiske forestilling om luftens betydning for udbredelsen af sygdomme. Ganske vist var bakteriologien i sin vorden, men den langsomme brede anerkendelse af dens videnskabelige grundlag betød, at ubehagelige lugte fortsat blev opfattet som tegn på sygdom.

En gruppe slagtere poserer ved Elsters Slakteri i 1880. Sundhedsfarlige næringsveje involverede blandt andet byens slagtere, som var en stor kilde til forurening på grund af deres dyrehold og stinkende affaldsproduktion. Den konstaterbare fare lå dermed i stanken fra byens skadelige næringsveje såsom slagterier, garverier, limfabrikker og ben- og trankogier. (Foto: Københavns Museum).

Sammenfatning

Klagernes fællespræg er deres italesættelse af en fælles problembevidsthed, som forbinder storbyens støj og lugt med den hastigt skiftende teknologiske udvikling og industri. Samspillet mellem nye teknologier og indbyggernes sansemæssige oplevelser af byens rum, dannede sanselige miljøer, hvis betydning var i tilsvarende forandring. Det grundlæggende farlige ved støjen og stanken var formet af forestillinger om den sygdomsfare, som belastningen pådrog sanserne. Klagernes betoning af sundhedsskadelige lugte trækker linjer mellem tankegangen i den miasmatiske doktrin, der var en del af tankegodset bag de forestillinger, som sanseoplevelserne blev knyttet til. Der var her ikke blot tale om en medicinsk diskurs, men et sæt af forestillinger som var forankret i omgangen med byens smuds og snavs. Klagernes skildringer fungerer som en prisme for den moderne storbys tilblivelse og de grundvilkår, som prægede hovedstadens indbyggere og deres tilpasning til det bymiljø, de selv var del af. For en betydelig del af københavnere var det den virkelighed, der mødte dem i byens gader og baggårdsrum, hvor tunge håndværk og forretningsdrivende holdt til, som formede deres opfattelse af storbymiljøet og jævnlige blev oplevet og repræsenteret som angreb mod deres sanser.

Grænserne mellem byrum og hjem under forandring

Som vi har set i det foregående begrænsede storbyens støj og stank sig ikke kun til det offentlige byrum. Lugtgener og støjgener kunne lettere omgås og undgås udenfor, men ikke nødvendigvis altid kontrolleres, når først ubehaget bevægede sig ind over hjemmets dørtærskel.

Hjem kære hjem

Et underliggende mønster i klagerne skildringer er skellet mellem hjemmet og byrummet, som klagerne i større eller mindre grad har bevæget sig ind på. Praktiseringen af hjemmet som et modtræk til storbyens sansebombardement synes i den forbindelse særlig interessant, som en vigtig komponent i tidens generelle selvforståelse. Hjemmet fik en særlig betydning for den fremvoksende borgerlige middelstand i 1800-tallet. Etnologerne Jonas Frykman og Orvar Löfgren peger på, hvordan en ny optagethed af hjemmet fik en stadig mere central placering i borgerskabets selvbillede og forståelse af privatlivets fred.¹³² I det udsatte storbylivs konstante pres fik hjemmet et stærkere præg af intimitet og afstand fra det offentlige byrum. Det private, intime og familiære blev en udbredt samværsform, og hjemmet spillede en vigtig rolle som en slags retræte fra modernitetens fremmedhed. Spændingen mellem byens overlast og borgerskabets fremvoksende forståelse af hjemmet kommer også til udtryk i klagerne til Sundhedskommissionen. Mængden af klager over støj og stank var ikke kun et udslag af urbaniseringen og industriens øgede koncentration og udøvelse, men afspejlede også, som vi skal se i det følgende, udbredelsen af en udpræget borgerlig forståelse af hjemmet som et sted for ro og hvile.

Et foreneligt billede tegner sig i klagerne til Sundhedskommissionen, hvor opfattelsen af hjemmet som et slags privathedens værn mod byrummets uro og ubehag synes at være et gennemgående træk. Som ved Hotel Kongen af Danmark på Gammelholm, hvor hotellets nyetablerede elektriske maskingenerator i længere tid havde forbrudt sig mod freden i hjemmet hos den forhenværende ekviperingshandler Gustav Lindqvist på Niels Juels Gade 4. Han klagede i 1897 over en hvinende lyd fra hotellets generator, der blev anvendt til at holde etablissementets elektriske belysning i gang. Først når mørket faldt på ved midnatstid, standsede maskinen, men stilheden blev straks efter afløst af *"en stærk Piben, som ligeledes foraarsager betydelig Støj"*.¹³³ Den ustandselige larm fortsatte til langt ud på natten. Flere gange måtte den hårdtprøvede Gustav Lindqvist opgive udsigten til en uforstyrret nattesøvn: *"Soveværelserne i min Ejendom er kun fjernede 5 al. fra det Baghus i Nr. 2, hvori det omtalte Maskinanlæg er opstillet, og da Maskinen er i virksomhed det meste af Dagen samt indtil kl. 12 Midnat saa bevirkes herved, at Natteroen er aldeles ødelagt"*. Også hos varemægler Hans Peter Barfoed Brønnum og grosserer Ivan Cohen, der havde hjemme i ejendommens øverste etager, forstyrrede maskinanlægget *"den Nattero, som enhver Beboer i et roligt og ordentligt Hus med Billighed kan forlange"*.¹³⁴ De skikkelige borgere, som det hed, gav med andre ord udtryk for, at enhver borger i et ordentligt hjem med rimelighed kunne forlange en god nats søvn. Beskrivelsen er en uforbeholden tilkendegivelse af støjens betydning for den konkrete situation, som udspiller sig i klagen. Fremstillingen af støjen kan betragtes som en fejlplaceret auditiv form for skidt i en parafrasering af Douglas' definition af en etableret og accepteret orden. I hendes forståelse er de klagende borgere bærere af en særlig kulturel opfattelse af, hvilke elementer, der hører til hvor, og hvilke der ikke er på deres rette plads, og som derfor kontaminerer de områder, hvor de ikke hører til.

På samme vis var spørgsmålet om en uforstyrret nattesøvn årsagen til en samstemmig klage fra overretssagføreren Jacob Christen Emil Staal, vekselereren Alfred Tycho Ludvig Nicolaysen og lægen Marino Lauritzen i efteråret 1898. Klagen var rettet mod en lokal smedemester ved navn Albert Diderik Schæbel, der havde værksted i hjørneejendommens baggård i Frederiksberggade og

Mikkel Bryggers Gade. De tre naboer var ved at blive døve af larmen fra smedeværkstedet. I klagen fremsatte de Sundhedskommissionen et ønske om at forhindre smedemesteren i at *”foretage støjende Arbejde ude i Gaarden eller for aabne Døre, Vinduer eller Lemme i sine Værksteder.”* For at mindske larmen fra smedeværkstedet i at trænge ind i deres hjem og sovekamre, måtte de forsegle vinduesskodder og døråbninger. Men deres anstrengelser var forgæves: *”Baade Søn- og Søgnedage fra den Tidlige Morgen er der en aldeles sundhedsskadelig Hamren, Banken [og] Skralden ovre i Hr. Schæbels Værksteder, som forstyrrer al Form for Hvile og gjør Opholdet til Gaarden, selv for lukkede Vinduer, ligefrem uudholdeligt.”*¹³⁵ For de søvndrukne beboere blev støjen forbundet med en invasion af hjemmets grænser og en trussel mod deres bekvemmelighed og helbred. Selve klagen rummer således en tydelig social distinktion og er et eksempel på etableringen af grænser for det tilladelige, der ikke kun afhænger af støjens indtrængen, men også af afsendernes normer og fortolkning af lydens grænseoverskridende virke.

Forbindelsen mellem den trygge organisering omkring hjemmets rammer og opretholdelsen af ro og orden er et fællestræk i klagerne. Hjemmets fred synes således at være et centralt omdrejningspunkt, og det som sansningen og tolkningen af byrummets støj bliver forbundet med i klagernes fremstillinger. De her citerede afsendere af klagerne er så vidt vides eksempler på folk fra det bedre borgerskab. Helt i tråd med 1800-tallets idealer, udtrykte de i deres beskrivelser en overbevisning om en social orden og et moralsk regelsæt for korrekt livsførelse i boligen. Det er ikke usædvanligt, hvis man tager højde for deres sociale og kulturelle baggrund. De udgik givetvis fra en sammenhængende kulturel orden og må højst tænkeligt have delt samme opfattelse af hjemmet som et tilbagetrukket hvilested fra byens sanselige overlast. For middelklassen kunne det på mange måder være en grænseoverskridende affære at forlade hjemmet. Dette perspektiv belyser Lützen ud fra en fremhævelse af, hvordan middelstanden opfattede gaden som et farefuldt og anstødeligt opholdssted. Intet ubehageligt fik lov til at overskride dørtærsklen. Det kom også til udtryk i hjemmet, hvor dyder blev lært, mens udyder og indtryk blev sorteret fra ved hoveddøren.¹³⁶

Med borgerskabets optagethed af, hvad der var rent og urent, offentligt og privat, udviklede den velstillede befolkning et moralsk regelsæt for korrekt livsførelse i hjemmet. Som klagerne antyder, spillede boligens hjemlighed, bekvemmelighed og modvægt til byrummets uro en betydelig rolle for sansningen af byens lyde og lugte. Med andre ord er klagerne ikke kun et middel til at forstå de fysiske fænomeners indvirkning på sanserne, men også en mulighed for at understrege de klagendes kulturelle normer og moralske værdier. Oplevelserne som de sanselige sammenstød med storbyrummet fremkaldte, vidner om eksistensen af en stærk og veletableret forestilling om retten til fred i eget hjem, som på tværs af klagerne bliver tillagt en stor vigtighed.

Brud på husfreden

Forestillingen om hjemmet som noget særligt beskyttelsesværdigt blev for alvor konsolideret som en ukrænkelig ret med grundlovsbestemmelsens tilblivelse i 1849. I pagt med oplysningstidens gennemgribende frihedsidealer og reformer nød privatlivets fred derved en særlig status i den danske lovgivning. Retten til fred og fordragelighed i hjemmet var først og fremmest juridisk sikret ved en række bestemmelser i Almindelig Borgerlig Straffelovs såkaldte freds- og ærekrænkelser, som var en væsentlig del af lovgivningens værn mod krænkelser af privatlivets fred. Strafferammen fastsatte at hjemmet var underlagt en ukrænkelig fred.¹³⁷ Freden var sikret ved, at *”den, der krænker Huusfreden ved uberettiget at trænge sig ind i en Andens Bolig eller vægre sig ved paa Opfordring at forlade samme”* skulle idømmes en straf.¹³⁸ Blev bestemmelserne overtrådt, medførte det en klækkelig bøde eller en skærpet straf på op til to måneders fængsel.¹³⁹ Selvom lovgivningen på

området var indrettet mod at beskytte husfreden og hjemmets grænser, betød det dog ikke at den private sfære var ukrænkelig.

Flere af klagerne til Sundhedskommissionen i København demonstrerer, hvordan overskridelsen af hjemmets grænser spillede en betydelig rolle i klagernes fremstillinger og forståelse af hjemmets betydning som et tilflugtssted fra storbyvirkeligheden. For at sikre opretholdelsen af hjemmets fred og fysiske grænser vendte københavnere sig ofte mod lovgivningens bestemmelser. Det var tilfældet for farveren Adolph Valdemar Lund i sommeren 1890. Med en veludviklet retfærdighedssans beklagede han sig til Sundhedskommissionen over en modbydelig lugt fra et ostelager i en nærliggende kælderejendom i Blågårdsgade 8 på Nørrebro. Den daglige udluftning af kælderens anseelige beholdning af gamle oste indhyllede nabolaget i en tyk stank i sommervarmen. I Adolph Valdemar Lunds og hustruens lejlighed bredte sig i en lugt af råddenskab, der fik næseborene til at vibrere:

”Vor Lejlighed og Soveværelset i særdeleshed er opfyldt med en saa bitter og modbydelig Lugt, at jeg bestemt maa hævde, at skal dette forhold vedblive, staar vort Helbred paa Spil. Tænk Dem hvad det vil sige i et Tidsrum fra 10 Aften til 6 Morgen at skulde indaande en saa fordærvet Lugt, som Politiet ovenikjøbet forbyder Vedkommende, at lade trænge ud ad aabentstaaende Vinduer.”¹⁴⁰

Adolph Valdemar Lund trak til dels på sundhedsvedtægternes bestemmelser, som fastsatte, at det ikke var tilladt på urimelig måde at genere andres sundhed, velvære eller ejendom.¹⁴¹ Derudover bragte den forbitrede farver grundloven i spil: *”I Loven og Retfærdighedens Navn kræver jeg en Ende paa denne Tilstand.”*¹⁴² Det var et helt typisk argument, som betoner en moralsk dimension i klagerne. Vægtningen af rettighederne synes at give udtryk for en overbevisning om, at den personlige frihed og ejendomsrettens ukrænkelighed blev anset for at være mindst lige så hellige og vigtige som hygiejniske forholdsregler.

Hvorfor så mange københavnske indbyggere i almindelighed fandt det frugtbart at klage til myndighederne, begrundede Hyldtoft ud fra en fremhævelse af, at byens borgere havde deres ejendomsret at værne om, og sundhedsproblemer og daglige gener kunne ses som et indgreb heri.¹⁴³ Den tætte industri forringede ejendomsværdien og husstandenes livskvalitet. Man kan på den baggrund argumentere for, at husfreden ligeledes var underlagt en retmæssig fred i sundhedsvedtægterne. Om end det ikke bliver direkte formuleret, giver bestemmelserne udtryk for, at forvold af gener kunne straffes, hvis de forstyrrede andres trivsel. De forurettede borgere kunne endda rejse sag ved de almindelige domstole, og der findes rigeligt med eksempler på domme, der blev afsagt i straffesager om overtrædelse af sundhedsvedtægternes bestemmelser.¹⁴⁴ Københavnske borgere, der følte sig generet af andre medborgere og ønskede konflikten afhjulpet, fandt derfor en vis retlig anvendelse i sundhedsvedtægterne.¹⁴⁵ For byens indbyggere fungerede sundhedsvedtægterne således som legitimering for deres klager over sundhedsskadelige forhold i byen.

Søvnløse nætter

Passager med henvisning til vedtægternes bestemmelser optræder også med jævne mellemrum i borgernes klager til Sundhedskommissionen. Områderne, der blev slået ned på i klagerne, vidner om et relativt indgående kendskab til sundhedsvedtægternes bestemmelser. Det ses eksempelvis hos kaptajn Oscar Ferdinand Albeck, som i efteråret 1887 klagede over en endeløs *”Hamren, Filen og Smeden m.m., der i Reglen begyndte Kl. 6 fra Morgenen, undertiden før, og vedvarende til langt hen paa Aftenen ja undertiden til henad Kl. 9, og i Reglen for aabne Vinduer.”*¹⁴⁶ I

naboejendommen til hjemmet i Gothersgade 135 havde et smedeværksted forbrudt sig mod husfreden. Fra tidlig morgenstund genlød luften af det tunge håndværk hen over nabolagets hustage. Som et praktisk resultat af naboskabet var kaptajnen *"bleven meget nervøs ved denne uophørlige Støj og Spektakel, der har formindsket [...] Søvn og som undertiden var saa stærk, at man om Dagen kunde høre den i Værelserne til Gaden gennem Soveværelset, hvor Vinduer og Døre være tillukkede"*.¹⁴⁷ Oscar Ferdinand Albeck anså husfreden for at være truet på sin eksistens. Med det samme krævede han Sundhedskommissionens snarrådige indgriben, så *"den Smedie med Esse, som er anbragt i den tilstødende Ejendom, Gothersgade 133 [...] for Fremtiden kan blive afskaffet eller ifølge §23 'dreven saaledes at den saa lidt som muligt forulemper de Omboende'"*.¹⁴⁸ Inddragelsen af sundhedsvedtægterne udviser en fortrolighed med bestemmelsernes indhold, som givetvis har haft til formål, at overbevise Sundhedskommissionen om at fordømme det urimelige i smedeværkstedets vedvarende støj og hensynsløse (hus)fredsovertrædelse.

Klagen udstyrede Oscar Ferdinand Albeck desuden med en læges vidnesbyrd. Han benyttede lægestandens betydning som sundhedsfaglig autoritet for at fremme sin argumentation og understrege klagens oprigtighed. Attesten var underskrevet af kredslægen og hygiejnikeren Ferdinand Emanuel Levison (1843-1907), der tillige kunne konstatere, at den forurettede husejer igennem længere tid havde *"lidt af en betydelig Nervøsitet og at det vel er [...], at denne er bleven forværret ved det af ham paaklaget Spektakel fra en nærliggende Smedie."*¹⁴⁹ Lægen bemærkede, at støjpåvirkningens belastning ikke kun var nervenedbrydende, men samtidig berøvede den udsatte husejer for den fornødne hvile og påførte helbredet skade ved at spolere hans nattesøvn. Lægen bevidnede dermed, at kaptajnens bekymring for støjen ikke var grebet ud af den tynde luft.

At klagerne så udtalt udviste kendskab til lovgivningen, var ikke ubetydeligt. Forestillingen om husfred stod stærkt hos de plagede borgere, men også hos lovens og myndighedernes repræsentanter, der havde til opgave at håndhæve retten til fred i eget hjem. Fælles for klagerne er, at oplevelserne, som byens støj og lugt udløste, er eksempler på, hvordan grænserne mellem hjemmet og byrummet fik en øget betydning. Klagerne er således et konkret eksempel på, hvordan oplevelsen af støj og lugt, der trængte ind i hjemmet, blev fremstillet som en overskridende affære. Opfattelsen af hjemmet som et ukrænkeligt tilflugtssted, og etableringen af grænserne mellem det offentlige byrum og hjemmets fysiske rammer, havde en særskilt betydning i klagernes beskrivelser af storbyens invaderende stank og støj. Episoderne demonstrerer samtidig, hvor alvorlige de københavnske indbyggeres sammenstød med byrummets bagsider kunne være i en retslig kontekst, hvilket understreger, at myndighederne netop af den grund tog klagerne alvorligt.

Sammenfatning

I strømmen på Københavns fysiske, men også politiske og sociale forandringer indtog hjemmet en særlig betydning for den borgerlige middelstand i 1800-tallet. Modstillingen mellem tradition og modernitet definerede hjemmet som en tryghedens skjul mod en foranderlig omverden. Klagerne viser, at hjemmets fred på dette tidspunkt var en integreret del af samtidens borgerlige selvforståelse. I tråd med denne værditilskrivning af hjemmet udtrykker klagerne en overbevisning, som korresponderede med borgerskabets værdier og idealer. Ved at konstituere en markering af overskridelsen af grænser, udpeger klagerne, hvordan lugt og larm udfordrede afsendernes sociale værdier og normer. Lugte og lyde blev skarpere observeret blandt tidens middelstand, ligesom hjemmet blev et næsten fredhelligt sted, hvor man kunne undslippe byrummets realiteter. Sansningen af lugte og lyde blev materialiseret i tæt samspil mellem de sociale og kulturelle rammer for det offentlige og private rum, indenfor hvilke disse formede borgernes opfattelse af sansningen. Hjemmets grænser materialiserede sig dermed i forestillingen

om en moralsk orden, som var med til at sikre fred og harmoni i hjemmet. Imens storbyens nerveopslidende og hektiske stemning overlæssede sanserne, var hjemmet garant for en meningsfuld tilværelse i harmoni med det fremvoksende borgerskabs forbilledlige værdier og idealer. Som et modtræk til byens smuds og anstødelige forhold, var boligen en ukrænkelig bastion i en moderne omskiftelig verden.

Konklusion

Det har været intentionen med denne artikel at undersøge, hvordan fortidens københavneres sanselige sammenstød med storbyens støj og stank blev fremstillet i klager til Sundhedskommissionen i perioden 1860-1914. På dette tidspunkt udviklede København sig til en moderne storby. Periodens industrialisering, urbaniseringsstrømninger og teknologiske fremskridt medførte en ændring i tolkningen af de praktiske, fysiske forhold og forandringer i bybilledet, som denne udvikling udløste. Ved at understrege sanseoplevelsernes samspil med den historiske kontekst og de strukturelle forandringer, som København undergik i perioden, har artiklen kastet lys over, hvordan storbyrummets foranderlige udtryk var et komplekst og sanseligt miljø, hvis betydning var i tilsvarende forandring. Registreringen af en by i forvandling udfordrede forholdet mellem indbyggernes sanseindtryk og fortolkningen af dem i deres erfaringsdomæne. Det fik betydning for københavnerne, som skulle finde sig til rette i den moderne storbys erfaringsrum med dens mangfoldige indtryk og stemninger. Alt dette var, hvad storbyens indbyggere måtte forholde sig til, når de skulle forsøge at sætte ord på deres oplevelser. Omdannelsen af det konkrete byrum er en grundlæggende tendens, der aftegner sig i klagerne til Sundhedskommissionen. Det er en ny bevidsthed, borgerne forholder sig til i deres fremstillinger af storbymiljøet.

Klagernes fællespræg er deres italesættelse af en fælles problembevidsthed, som forbinder storbyens støj og stank med sygdomsfrygt. Det samlede kildemateriale peger på, at opfattelsen af sundhedsskadelige lyde og lugte var særligt udbredt. Klagernes betoning af sundhedsskadelige lugte trækker linjer mellem tankegangen i den miasmatiske doktrin og de klagendes sygdomsopfattelser. Teorien var en del af tankegodset bag de forestillinger, som sanseoplevelserne blev knyttet til. Helt frem til årtierne omkring århundredeskiftet forblev der blandt befolkningen en udbredt tilslutning til den miasmatiske forestilling om luftens betydning for udbredelsen af sygdomme.

Som denne artikel har vist, var klager til Sundhedskommissionen således et udtryk for, hvordan forandringen af byrummet medvirkede til fremkomsten af nye grænser for det sansede. Dengang som i dag spillede opfattelser af støj og lugt en vigtig rolle i markeringen af grænser, selvom støj- og lugtkilderne er nogle andre nu. Grænserne trak tråde til forestillinger næret af kulturelt betingede normer og opfattelser, der dannede grundlag for udvekslingen mellem den sanselige oplevelse af verden omkring dem. I takt med tidens fremvoksende borgerliggørelse af samfundet indtraf en ny sensibilitet formet af sociale og kulturelle normer, som satte nye standarder for, hvordan der burde lyde og lugte i storbyen – og i lige så høj grad for, hvad man ville udsætte sig selv for. Sanseerfaringerne spillede en central rolle i etableringen af disse sociale og kulturelle grænser. Klagernes budskaber er udgjort af forskellige og sammensatte erfaringer. Ikke desto mindre står det klart, at stank og støj synes at have fremkaldt et næsten identisk sæt af erfaringer og indtryk blandt klagernes afsendere.

Sansehistorie berettiger sig således som et nyttigt redskab til at forstå de sociale strukturer, som prægede byudviklingen i perioden. Tilsammen leder artiklens undersøgelse ikke blot til nye tolkninger af et konkret historisk materiale, men viser også, hvordan klagerne kan bidrage til en historisk perspektivering af periodens samfundstransformationer i skabelsen af den moderne storby.

Forhåbentlig kan artiklen anspore til en yderligere udforskning af sansernes relevans i en dansk byhistorisk kontekst.

Summary

This article explores the interplay between sensory experiences and the urban environment in Copenhagen in the period between 1860-1914. At a time when the city was gradually developing into a modern metropolis, the drastic transformation redefined the cityscape and changed the ways of experiencing the environment. The modern metropolis became a source of sensation. Concentrating on complaints by the city residents to the Health Commission of Copenhagen in which these sensory experiences take place, this article examines accounts of aversion towards the smells and noises of the city. The article concludes that the sensory experiences were linked to notions of culturally conditioned norms alongside prevailing perceptions and predominant fears of infectious diseases affiliated with the environment of the city. Furthermore, the sensory experiences of the city residents challenged the boundaries between the private homes of the residents and the public space of the modern city. Thus, it is argued how established boundaries in terms of domestic peace and the sanctity of private life permeates these sensory experiences. The values of their notions were materialized in the shape of sensory experience and the ways these shaped the social and cultural significance of the cityscape.

Litteratur

- Andersen, Kasper Holdgaard: "Hvis man spidsede ører. Lyduniverser på land og i by i middelalderens Danmark" i Mikkel Leth Pedersen og Mikkel Thelle (red.): Land og by på tværs 1000-1800 – Festskrift til Bjørn Poulsen. Århus Universitetsforlag, 2020, s. 489-518.
- Bailey, Peter: "Breaking the Sound Barrier: A Historian Listens to Noise" i *Body & Society*, 2:2, 1996, s. 49-66.
- Bijsterveld, Karin: *Mechanical Sound, Technology, Culture and Public Problems of Noise in the Twentieth Century. Inside Technology Ser.* Cambridge: MIT Press, 2014.
- Blomquist, Helle: *Kolera og rent vand. Undersøgelse af sundhedskommissioner 1858-1900 vurderet på baggrund af en teori om retsudviklingen*, Arkiv, 1990.
- Bonderup, Gerda: "Cholera-Morbrotter" og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 1994.
- Bonderup, Gerda: "Omsorg for at afværge smitsomme sygdomme" i *Årsskrift for Politihistorisk Selskab*, 1992.
- Bro, Henning: "København. Fra bylunger til nærrekreation" i Christiansen, Caspar (red.): *Den grønne metropol - Natur- og rekreative områder i Hovedstadsmetropolen efter 1900*. 1. udgave. Frederiksberg: Frydenlund Academic, 2017.
- Christensen, Søren Bitsch og Thøgersen, Mette Ladegaard: "Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000" i Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den moderne by*, 1. udgave. Århus: Århus Universitetsforlag, 2006.
- Cohen, William A. & Johnson, Ryan: *Filth, Dirt, Disgust, and Modern Life*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.
- Danmarks Statistik: *Befolkningen i 150 år*. København: Danmarks Statistik, 2000.
- Danmarks ældste forretninger. 3. udgave. København: Kraks Legat, 1940.
- DeFazio, Kimberly: *The City of the Senses, Urban Culture and Urban Space*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.
- Degn, Ole: *Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt. Industrialismens bygninger og boliger*. København: Akademisk Forlag, 1978.
- Douglas, Mary: *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. New York: Praeger, 1966.
- Douglas, Mary: *Purity and Danger, An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Florence: Taylor and Francis, 2002.
- Duedahl, Poul og Ulrik Langen: *Nattens gerninger*. 1. udgave. København: Gad, 2015.
- Corbin, Alain: *The Foul and the Fragrant, Odor and the French Social Imagination*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1986.
- Corbin, Alain: *Village Bells, Sound and Meaning in the 19th-century French Countryside. European Perspectives*. New York: Columbia University Press, 1998.
- Cowan, Alexander & Steward, Jill: *The City and the Senses, Urban Culture since 1500. Historical Urban Studies*. Aldershot, Hants, England Burlington, VT: Ashgate, 2007.
- Engberg, Jens: *Det heles vel – Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægterne i 1850'erne til miljøloven 1974*. København, 1999.

- Fangel, Henrik: "Forskning i byhistorie" i *Fortid Og Nutid*, 0, 1993.
- Garrioch, David: "Sounds of the City: The Soundscape of Early Modern European Towns" i *Urban History*, 30:1, 2003: 5-25.
- Henningsen, Peter og Langen, Ulrik: *Hundemordet i Vimmelskaftet og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. København: Jyllands-Postens Forlag, 2010.
- Hornemann, Emil: *Om adskillige Mangler ved den offentlige Reenlighed i Kiøbenhavn i sanitær Henseende, og om en forbedret Vandforsyning som et Middel derimod, (en Beretning til det kgl. medicinske Selskab i den hygieiniske Comites Navn)*. København 1847.
- Howes, David & Classen Constance: *Ways of Sensing. Understanding the Senses in Society*. New York: Routledge, 2014.
- Hyldtoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840-1914*. Herning: Systime, 1984.
- Hyldtoft, Ole: "Stank, kulrøg og epidemier. Industri og miljø i Danmark i 1800-årene" i Lars J. Lundgren (red.): *Människan och miljön*, 1991.
- Hyldtoft, Ole: *København. "Fra fæstning til moderne storby"* i Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København gennem 800 år. Brikker til en mosaik*. Institut for Historie, Københavns Universitet: Forlaget Skippershoved, 1996.
- Iversen, Lars: *Kampen for Liv – Fem danske forebyggelsessucceser*. 1. udgave, København: SIF, 2017.
- Jensen, Jens Toftgaard: *Borgerskabets byideal og monumentsætning ca.1850-1920* i Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den moderne by*. 1. udgave. Århus: Århus Universitetsforlag, 2006.
- Johansen, Kjeld & Holm, Axel: *København 1840-1940, Det københavnske bysamfund og kommunens økonomi*, København: Københavns Borgerrepræsentation, 1941.
- Jørgensen, Harald: *København – Fra boplads til storby*. København: Hirschsprung, 1948.
- Knudsen, Tim: *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan*. Viborg: Akademisk Forlag, 1989.
- Knudsen, Tim & Damgaard Nielsen, Lene: "Sundhedsvæsenet 1848-1901" i Knudsen, Tim (red.): *Dansk Forvaltningshistorie*, bd. 1, 2000.
- Langen, Ulrik: "The Post Office Feud: Sensing Urban Disturbance in Late Eighteenth-century Copenhagen" i *The Senses and Society* 12:2, 2017: 132-146.
- Larsen, Klaus: *Smitstof. Kampen mod sygdom i 1800-tallets Danmark*. 1. udgave. København: Munksgaard, 2014.
- Lützen, Karin: *Byen Tæmmes, kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzel, 1998.
- Lützen, Karin: "Kroppen og dens naturlige afsondringer. Om lugten i København i 1800-tallet" i T.M. Kristensen og S.E. Larsen (red.): *Mennesket og naturen: Essays om natursyn og naturbrug*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 1995.
- Lützen, Karin: *Gaden - en verden af fremmede*. Udgivet af *Morgenavisen Jyllands-Posten*, 2006. Internetadresse: <https://jyllands-posten.dk/indland/kbh/ECE5001988/Gaden---en-verden-affremmede/> [besøgt den 13. juli 2019].
- Mikkelsen, Jørgen & Eliassen, Finn-Einar: "Perspektiver på nordisk byhistorie. En introduktion" i *Heimen*, 1, 2002, s. 3-5.
- Mortensen, Mette Tapdrup: "Et skjul for al slags elendighed. Peder Madsens Gang i 1870'erne" i *Historiske Meddelelser om København*, 97, 2004, s. 52-76.
- Fabricius Møller, Jes: *Biologismer, naturvidenskab og politik ca. 1850-1930*. København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2002.
- Matthiessen, Hugo: *Natten*. Studier i gammelt Byliv. København: Gyldendal, 1914.
- Møller, Jes Fabricius: "Byens Lunger – Om den oprindeligt videnskabeligt-hygiejniske baggrund for en metafor" i *Historiske Meddelelser om København*, 2002, s. 84-99.
- Møller, Jes Fabricius: "Nervøsitets tidsalder" i Mortensen, Klaus P. (red.): *Uden for murene. Fortællinger fra det moderne gennembruds København*, København, 2002, s. 52-61.
- Nehls, Marianne: "En aldeles ulidelig og i Sygdomstilfælde i høj Grad skadelig Larm!". En sansehistorisk undersøgelse af larm, ildelugt og sundhedsfarlige tilstande i det sene 1800-tals københavnske byrum. Upubliceret speciale, Københavns Universitet, 2019.
- Nørregaard, Georg & Institut for Historie Og Samfundsøkonomi. *Arbejdsforhold Indenfor Dansk Haandværk Og Industri, 1857-1899*. København, 1943.
- Parby, Jakob Ingemann: "Fremskridtets lyd? Lydrevolutionen og håndteringen af støj under Københavns industrialisering ca. 1850-1910" i *Kulturstudier*, 12:2, 2021, s. 41-71.
- Parby, Jakob Ingemann, Andersen, Kasper H., Thelle, Mikkel, Skyggebjerg, Louise og Henningsen, Anne Folke: "Lydkultur: Nye bevægelser i forskning og formidling" i *Kulturstudier*, 12:2, 2021, s. 1-17
- Parby, Jakob Ingemann: "Modernitetens klang: nervelidelser, lydfortolkning og populærmusik i 1800-tallets København" i *Temp*, 26, 2023, s. 43-67.
- Pontoppidan, Knud: *Neurasthenien. Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet*, 2013.

- Schafer, Raymond Murray: *The Soundscape. Our Sonic Environment and the Tuning of the World*, Rochester, Vermont: Destiny Books, 1994 (1977).
- Schjerning, Camilla: *Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København 1771- 1800*. Upubliceret ph.d.-afhandling. SAXO-instituttet, Københavns Universitet, 2013.
- Schjerning, Camilla: "Følelsesgeografier og fællesskaber i København 1771-1800" i *Temp - Tidsskrift for Historie*, 6:11, 2015, s. 26-49.
- Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik: *Lys, luft og renlighed, den moderne socialhygiejnes fødsel*. København: Akademisk Forlag, 1986.
- Skyggebjerg, Louise Karlskov: *Industri på udstilling: 1888*. Aarhus: Aarhus University Press, 2017: 24.
- Smith, Mark Michael: "Producing Sense, Consuming Sense, Making Sense: Perils and Prospects for Sensory History" i *Journal of Social History*, 40:4, 2007, s. 841-858.
- Smith, Mark Michael: *Sensing the Past. Seeing, Hearing, Smelling, Tasting, and Touching in History*. Berkeley: University of California Press, 2008.
- Søndergaard, Nina: *Mephistiske dunster og møddinger – om lugten i København, set gennem bladet Politivennen 1798-1845*. Speciale ved Institut for Historie, Københavns Universitet, 2008.
- Thelle, Mikkel: "Et Spejl med Mange Hundrede Flader - Elektrificeringen Af Byen Og Kroppen Omkring 1900" i *Kulturstudier*, 5:1, 2015, s. 31-54.
- Thelle, Mikkel: *København 1900. Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum 1880-1914*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2013.
- Thelle, Mikkel: *Rådhuspladsen 1900. Det moderne Københavns brændpunkt*, Gyldendal 2015.
- Thompson, Emily: *The Soundscape of Modernity, Architectural Acoustics and the Culture of Listening in America, 1900-1933*. Cambridge, Mass: MIT Press, 2002.
- Thomsen, Kristian Buhl: *Danske byers historie gennem 1300 år*, Aarhus: Dansk Center for Byhistorie, 2009.
- Vallgård, Karen: "Følelshistorie – Teoretiske brudflader og udfordringer" i *Kulturstudier*, 4:2, 2013, s. 87-113.
- Zerlang, Marin: "Den smertelige afsked med Københavns volde" i *Politiken Historie*, 8, 2019: 80-86.

Trykt kildemateriale

- "Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866" i *Algreen-Ussing: Love og Anordninger for 1866*, s. 57-122, København. 1867.
- Dannebrog*. København: Fredag den 21. April 1893.
- Hansen, Søren: *Københavns sundhedsvedtægt med bilag og anmærkninger samt register*. 1900.
- Selskabet for Sundhedsplejen I Danmark. *Maanedsskrift for Sundhedspleje*, 1908-1909.
- "Sundhedsvedtægt for staden Kjøbenhavn og dens forstæder af 26. oktober 1860" i *Kommunalbestyrelsen (udg.): Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune*, 1864.
- "Sundhedsvedtægt for Kjøbenhavn af 15. juni 1886" i *Kommunalbestyrelsen (udg.): Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune, 1875-1887, 1889*.

Utrykt kildemateriale

Københavns Stadsarkiv

Sundhedskommissionens arkiv: Korrespondance, journalsager: 1860-1974.

Noter

¹ Sundhedskommissionens arkiv: Korrespondance, journalsager. Journalnummer: 323/1896. Københavns Stadsarkiv.

² Danmarks ældste forretninger. 3. udgave. København: Kraks Legat, 1940.

³ Hyldtoft, Ole: *København. "Fra fæstning til moderne storby"* i Karl-Erik Frandsen (red.): *Kongens og Folkets København gennem 800 år. Brikker til en mosaik*. Institut for Historie, Københavns Universitet: Forlaget Skippershoved, 1996.

⁴ Allerede i 1711 opstod den første midlertidige sundhedskommission i København til at bekæmpe pesten, men først i 1860 blev sundhedskommissionen gjort permanent.

⁵ Engberg, Jens: *Det heles vel – Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægterne i 1850'erne til miljøloven 1974*. København, 1999: 90.

⁶ Artiklen bygger på mit upublicerede speciale: "En aldeles ulidelig og i Sygdomstilfælde i høj Grad skadelig Larm!" – En sansehistorisk undersøgelse af larm, ildelugt og sundhedsfarlige tilstande i det sene 1800-tals københavnske byrum, Københavns Universitet, 2019.

⁷ Lützen, Karin: *Byen Tæmmes, kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800- tallets København*. 2. udgave. København: Hans Reitzel, 2013: 76-77.

- ⁸ Howes, David & Classen Constance: *Ways of Sensing. Understanding the Senses in Society*. New York: Routledge, 2014.
- ⁹ Howes & Classen, 2014: 2.
- ¹⁰ Smith, Mark Michael: "Producing Sense, Consuming Sense, Making Sense: Perils and Prospects for Sensory History" i *Journal of Social History*, 40:4, 2007, s. 841–858.
- ¹¹ Sundhedskommissionens arkiv: Korrespondance, journalsager: 1860-1974. Københavns Stadsarkiv.
- ¹² "Sundhedsvedtægt for staden Kjøbenhavn og dens forstæder af 26. oktober 1860" i *Kommunalbestyrelsen (udg.): Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune, 1864*, s. 286-292: 286-287.
- ¹³ Mortensen, Mette Tapdrup: "Et skjul for al slags elendighed. Peder Madsens Gang i 1870'erne" i *Historiske Meddelelser om København*, 97, 2004, s. 52-76: 61.
- ¹⁴ Sundhedskommissionens ophævelse skete i forbindelse med miljølovens ikrafttræden i 1974 og den 1. oktober samme år blev det såkaldte sundhedspoliti nedlagt.
- ¹⁵ For en præcision af periodens fastlæggelse, se eksempelvis: Thelle, Mikkel: *København 1900. Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum 1880-1914*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2013 samt Jørgensen, Harald: *København - fra boplads til storby*. København: Hirschsprung, 1948.
- ¹⁶ For en gennemgang af dansk byhistorisk forskning, se: Degn, Ole: *Urbanisering og industrialisering*. En forskningsoversigt. *Industrialismens bygninger og boliger*. København: Akademisk Forlag, 1978, Fangel, Henrik: "Forskning i byhistorie" i *Fortid Og Nutid*, 0, 1993 og Mikkelsen, Jørgen & Eliassen, Finn-Einar: "Perspektiver på nordisk byhistorie. En introduktion" i *Heimen*, 1, 2002, s. 3-5.
- ¹⁷ Her kan særligt Karin Lützen fremhæves som en afspejling af denne tendens. Se også: Jensen, Jens Toftgaard: *Borgerskabets byideal og monumentsætning ca. 1850-1920* i Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den moderne by*. 1. udgave. Århus: Århus Universitetsforlag, 2006.
- ¹⁸ Lützen, Karin: *Byen Tæmmes, kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. 2. udgave. København: Hans Reitzel, 2013.
- ¹⁹ Lützen, 2013: 15.
- ²⁰ Jensen, 2006: 125.
- ²¹ Lützen, 2013: 126-135. Se også: Corbin, Alain: *The Foul and the Fragrant*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1986.
- ²² Lützen, Karin: "Kroppen og dens naturlige afsondringer. Om lugten i København i 1800-tallet" i T.M. Kristensen og S.E. Larsen (red.): *Mennesket og naturen: Essays om natursyn og naturbrug*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 1995, s. 58-74.
- ²³ Kundsen, Tim: *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan*. Viborg: Akademisk Forlag, 1989.
- ²⁴ Knudsen, 1989: 11ff, Thelle, 2013: 15.
- ²⁵ Knudsen, 1989: 82.
- ²⁶ Knudsen, 1989: 193, Fabricius Møller, Jes: *Biologismer, naturvidenskab og politik ca. 1850-1930*. København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2002: 115.
- ²⁷ Knudsen, 1989: 103-117, Christensen, Søren Bitsch og Thøgersen, Mette Ladegaard: "Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000" i Christensen, Søren Bitsch (red.): *Den moderne by*, 1. udgave. Århus: Århus Universitetsforlag, 2006: 81.
- ²⁸ Fabricius Møller, Jes: *Biologismer, naturvidenskab og politik ca. 1850-1930*. København: Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet, 2002.
- ²⁹ Fabricius Møller, 2002: 117.
- ³⁰ Bro, Henning: "København. Fra bylunger til nærrecreation" i Christiansen, Caspar (red.): *Den grønne metropol - Natur- og rekreative områder i Hovedstadsmetropolen efter 1900*. 1. udgave. Frederiksberg: Frydenlund Academic, 2017: 22-23.
- ³¹ Douglas, Mary: *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. New York: Praeger, 1966.
- ³² Kimen til Mary Douglas' forståelse af tabuer har en del tilfælles med den teoretisering, man finder hos Edmund Leach i *Anthropological Aspects of Language: Animal Categories and Verbal Abuse*, *Anthrozoös*, 2:3, 1989, s. 151-165. Se også: Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, 1979.
- ³³ Douglas, Mary: *Purity and Danger, An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Florence: Taylor and Francis, 2002: 41.
- ³⁴ Christensen & Thøgersen: 17, Degn: 20.
- ³⁵ For en diskussion af det følelseshistoriske forskningsfelt, se: Vallgård, Karen: "Følelseshistorie – Teoretiske brudflader og udfordringer" i *Kulturstudier*, 4:2, 2013, s. 87-113. For en gennemgang af sansernes historie, se: Smith, Mark Michael: "Producing Sense, Consuming Sense, Making Sense: Perils and Prospects for Sensory History" i *Journal of Social History*, 40:4, 2007, s. 841–858.
- ³⁶ Bailey, Peter: "Breaking the Sound Barrier: A Historian Listens to Noise" i *Body & Society*, 2:2, 1996, s. 49-66, DeFazio, Kimberly: *The City of the Senses, Urban Culture and Urban Space*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

- ³⁷ Se: Cowan, Alexander & Steward, Jill: *The City and the Senses, Urban Culture since 1500*. Historical Urban Studies. Aldershot, Hants, England Burlington, VT: Ashgate, 2007, Lützen, 1998, Schjerning, Camilla: *Følelsernes fællesskaber: Moralske følelser og sociale relationer i København 1771- 1800*. Upubliceret ph.d.-afhandling. SAXO-instituttet, Københavns Universitet, 2013, Thelle, Mikkel: *København 1900. Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum 1880-1914*. Upubliceret ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, 2013.
- ³⁸ For eksempler på sansehistoriske bidrag i en dansk byhistorisk sammenhæng, se eksempelvis: Ulrik Langen, Kasper Holdgaard Andersen, Camilla Schjerning, Jakob Ingemann Parby og Nina Søndergaard.
- ³⁹ Matthiessen, Hugo: *Natten*. Studier i gammelt Byliv. København: Gyldendal, 1914.
- ⁴⁰ Duedahl, Poul og Ulrik Langen: *Nattens gerninger*. 1. udgave. København: Gad, 2015.
- ⁴¹ Corbin, Alain: *Le Miasme Et La Jonquille, L'odorat Et L'imaginaire Social XVIIIe-XIXe Siècles*. Collection Historique. Paris: Aubier Montaigne, 1982. Her er dog benyttet den engelske oversættelse med titlen ”The Foul and the Fragrant, Odor and the French Social Imagination” fra 1986.
- ⁴² Smith, Mark Michael: *Sensing the Past. Seeing, Hearing, Smelling, Tasting, and Touching in History*. Berkeley: University of California Press, 2008: 16.
- ⁴³ Corbin, 1986: 139-142.
- ⁴⁴ Corbin, 1986: 39, 151.
- ⁴⁵ Corbin, Alain: *Village Bells, Sound and Meaning in the 19th-century French Countryside*. European Perspectives. New York: Columbia University Press, 1998. Af andre markante lydhistoriske forskere kan nævnes Murray Schafer, Mark M. Smith, David Garrioch, Emily Thompson, Peter Payer og Karin Bijsterveld som nogle feltets bannerførere.
- ⁴⁶ Parby, Jakob Ingemann, Andersen, Kasper H., Thelle, Mikkel, Skyggebjerg, Louise og Henningsen Anne Folke: ”Lydkultur: Nye bevægelser i forskning og formidling” i *Kulturstudier*, 12:2, 2021, s. 1–17: 7.
- ⁴⁷ Corbin, 1998: 73.
- ⁴⁸ Parby, Jakob Ingemann: ”Modernitetens klang: nervelidelser, lydfortolkning og populærmusik i 1800-tallets København” i *Temp*, 26, 2023, s. 43-67: 45, Parby m.fl.: ”Lydkultur”, 2021: 1.
- ⁴⁹ Andersen, Kasper Holdgaard: ”Hvis man spidsede ører. Lyduniverser på land og i by i middelalderens Danmark” i Mikkel Leth Pedersen og Mikkel Thelle (red.): *Land og by på tværs 1000-1800 – Festskrift til Bjørn Poulsen*. Århus Universitetsforlag, 2020, s. 489-518: 490-92.
- ⁵⁰ Parby m.fl.: ”Lydkultur”, 2021: 7.
- ⁵¹ *Lyden af hovedstaden* er et samarbejde mellem Københavns Museum, Københavns Universitet, Dansk Center for Byhistorie og Moesgaard Museum.
- ⁵² Ingemann Parby, Jakob: ”Fremskridtets lyd? Lydrevolutionen og håndteringen af støj under Københavns industrialisering ca. 1850-1910” i *Kulturstudier*, 12:2, 2021, s. 41–71, Parby, 2023.
- ⁵³ Parby, 2021: 51-56.
- ⁵⁴ Parby, 2023: 45.
- ⁵⁵ Larsen, Klaus: *Smitstof. Kampen mod sygdom i 1800-tallets Danmark*. 1. udgave. København: Munksgaard, 2014: 79-83.
- ⁵⁶ Sløjfningen af voldene blev dog en trinvis afvikling, der egentlig fandt sted fra 1872 til 1913. Se: Zerlang, Marin: ”Den smertelige afsked med Københavns volde” i *Politiken Historie*, 8, 2019: 80-86.
- ⁵⁷ Møller, Jes Fabricius: ”Byens Lunger – Om den oprindeligt videnskabeligt-hygieniske baggrund for en metafor” i *Historiske Meddelelser om København*, 2002, s. 84-99: 84.
- ⁵⁸ Bonderup, Gerda: ”Cholera-morbro'er” og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 1994: 281-282.
- ⁵⁹ Johansen, Kjeld & Holm, Axel: *København 1840-1940, Det københavnske bysamfund og kommunens økonomi*, København: Københavns Borgerrepræsentation, 1941: 40.
- ⁶⁰ Johansen & Holm, 1941: 46.
- ⁶¹ Schmidt, Lars-Henrik & Kristensen, Jens Erik: *Lys, luft og renlighed, den moderne socialhygiejnes fødsel*. København: Akademisk Forlag, 1986: 39.
- ⁶² Knudsen: 83.
- ⁶³ *Danmarks Statistik: Befolkningen i 150 år*. København: Danmarks Statistik, 2000.
- ⁶⁴ Georg Simmel beskrev betingelserne for individet i den moderne storby i hans berømte essay ”Storbyerne og Det Åndelige Liv” fra 1903.
- ⁶⁵ Iversen, Lars: *Kampen for Liv – Fem danske forebyggelsessucceser*. 1. udgave, København: SIF, 2017: 21, Knudsen: 30.
- ⁶⁶ Thelle, 2013: 11-12.
- ⁶⁷ Thelle, 2013: 12.
- ⁶⁸ Thomsen, Kristian Buhl: *Danske byers historie gennem 1300 år*, Aarhus: Dansk Center for Byhistorie, 2009: 19.
- ⁶⁹ Hyltoft, Ole: ”Stank, kulrøg og epidemier. Industri og miljø i Danmark i 1800-årene” i Lars J. Lundgren (red.): *Människan och miljön*, 1991: 117.

- ⁷⁰ For at komme problemet til livs opstod en fremtrædende hygiejnebevægelse, foranlediget af progressive og veluddannede læger fra byens bedre borgerskab, der i arbejdet med den offentlige hygiejne, tilsigtede at forbedre befolkningens fysiske og sociale sundhed.
- ⁷¹ Blomquist, Helle: Kolera og rent vand. Undersøgelse af sundhedskommissioner 1858-1900 vurderet på baggrund af en teori om retsudviklingen, Arkiv, 1990: 29.
- ⁷² Knudsen, Tim & Damgaard Nielsen, Lene: "Sundhedsvæsenet 1848-1901" i Knudsen, Tim (red.): Dansk Forvaltningshistorie, bd. 1, 2000.
- ⁷³ Knudsen: 80.
- ⁷⁴ Skyggebjerg, Louise Karlskov: Industri på udstilling: 1888. Aarhus: Aarhus University Press, 2017: 24.
- ⁷⁵ Hyldtoft, 1991: 116-117.
- ⁷⁶ Knudsen: 46.
- ⁷⁷ Hyldtoft, 1991: 117-137.
- ⁷⁸ Selskabet for Sundhedsplejen I Danmark. Maanedsskrift for Sundhedspleje, 1908-1909: 390-91.
- ⁷⁹ "Sundhedsvedtægt for København af 15. juni 1886" i Kommunalbestyrelsen (udg.): Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune, 1875-1887, 1889, s. 533- 554: 538-540.
- ⁸⁰ 362/1898.
- ⁸¹ *Dannebrog*. København: Fredag den 21. April 1893.
- ⁸² Skyggebjerg: 29.
- ⁸³ 362/1898.
- ⁸⁴ 362/1898
- ⁸⁵ 79/1897.
- ⁸⁶ 79/1897.
- ⁸⁷ Thelle, Mikkel: "Et Spejl med Mange Hundrede Flader - Elektrificeringen Af Byen Og Kroppen Omkring 1900" i *Kulturstudier*, 5:1, 2015, s. 31-54: 35.
- ⁸⁸ Thelle, 2015.
- ⁸⁹ 185/1894.
- ⁹⁰ 185/1894.
- ⁹¹ Parby m.fl.: "Lydkultur", 2021: 9, Corbin, 1998; se også Corbin 1986: 57-59
- ⁹² Engberg, 1999: 90.
- ⁹³ 323/1896.
- ⁹⁴ 323/1896.
- ⁹⁵ 323/1896.
- ⁹⁶ Hyldtoft, 1991: 115.
- ⁹⁷ "Sundhedsvedtægt for København af 15. juni 1886" i Kommunalbestyrelsen (udg.): Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune, 1875-1887, 1889, s. 533-554: 540.
- ⁹⁸ 323/1896.
- ⁹⁹ 323/1896.
- ¹⁰⁰ 323/1896.
- ¹⁰¹ Sundhedsvedtægterne indeholder ingen umiddelbare bestemmelser for udstedelse af bøder ved modvilje mod at følge lovgivningen, men i et tillæg til de første sundhedsvedtægter fra 1860 bliver straffen for overtrædelser af vedtægternes pålæg eller forbud præciseret nærmere: "Overtrædelser straffes med Bøder indtil 200 Rdlr. Sagerne behandles som offentlige Politisager, og Bøderne tilfalde Politikassen. I Sager, der anlægges mod Nogen for ikke at have rettet sig efter de ham i Henhold til Vedtægterne givne Paalæg eller Forbud, blive de ved Loven hjemlede almindelige Tvangsmidler at bringe i Anvendelse."
- ¹⁰² 323/1896.
- ¹⁰³ Møller, Jes Fabricius: "Nervøsitets tidsalder" i Mortensen, Klaus P. (red.): Uden for murene. Fortællinger fra det moderne gennembruds København, København, 2002, s. 52-61.
- ¹⁰⁴ Fabricius Møller, 2002: 59. Se også: Thelle, 2015: 31-54.
- ¹⁰⁵ Citat fra *Neurasthenien*: Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet, 1886: 3-5.
- ¹⁰⁶ Citat fra *Neurasthenien*: Bidrag til Skildringen af vor Tids Nervøsitet, 1886: 3-5.
- ¹⁰⁷ Fabricius Møller, 2002: 61.
- ¹⁰⁸ Gerda Bonderup har tegnet et billede af, hvordan den københavnske befolkning aktivt gik ind i bekæmpelsen af byens dårligdomme og sanitære mangler med et årvågent øje. Se: Bonderup, Gerda: "Omsorg for at afværge smitsomme sygdomme" i Årsskrift for Politihistorisk Selskab, 1992, s. 5-38.
- ¹⁰⁹ Hornemann, Emil: Om adskillige Mangler ved den offentlige Reenlighed i Kiøbenhavn i sanitær Henseende, og om en forbedret Vandforsyning som et Middel derimod, (en Beretning til det kgl. medicinske Selskab i den hygieiniske Comites Navn). København 1847.
- ¹¹⁰ 250/1891.

- ¹¹¹ 250/1891.
- ¹¹² Schmidt & Kristensen, 1986: 44-45, se også Cohen, William A. & Johnson, Ryan: *Filth, Dirt, Disgust, and Modern Life*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005: 114.
- ¹¹³ Schmidt & Kristensen 44-45, Cohen & Johnson, 2005: 114.
- ¹¹⁴ 494/1899.
- ¹¹⁵ Cohen & Johnson, 2005: 35-44.
- ¹¹⁶ Fabricius Møller, 2002: 118.
- ¹¹⁷ Thelle, 2013: 47.
- ¹¹⁸ Schmidt & Kristensen, 1986: 42.
- ¹¹⁹ 494/1899.
- ¹²⁰ 494/1899.
- ¹²¹ 494/1899.
- ¹²² Corbin, 1986: 139-142.
- ¹²³ Lugten og larmen i København var sandsynligvis langt fra værre i 1850 end i 1750. Peter Henningsen og Ulrik Langen afviser eksempelvis at 1700-tallets københavnere skulle have været mindre lugt- og lydfølsomme end i dag, men at de derimod var mere fortrolige med stanken og larmen som en del af storbylivets grundvilkår. Se: Henningsen, Peter og Langen, Ulrik: *Hundemordet i Vimmelskaftegten og andre fortællinger fra 1700-tallets København*. København: Jyllands-Postens Forlag, 2010: 18.
- ¹²⁴ Hyldtoft, 1991: 117.
- ¹²⁵ "Sundhedsvedtægt for Kjøbenhavn" af 15. juni 1886: 538-539.
- ¹²⁶ Engberg, 1999: 81.
- ¹²⁷ Hyldtoft, 1991: 117.
- ¹²⁸ Guano er et låneord fra spansk. Betegnelsen er oprindeligt kendetegnende for havfugleekskremitter udnyttet til gødning som kom til at spille en stor rolle i Europa, hvor det blev benyttet til fremstilling af kunstgødning ved at omdanne produktet med svovlsyre til superfosfat; således også kendt i Danmark fra 1868 på Fredens Mølle som den første – og længe den eneste – danske fabrik til at producere svovlsyre og gødning.
- ¹²⁹ "Sundhedsvedtægt for Kjøbenhavn" af 15. juni 1886: 539.
- ¹³⁰ Nørregaard, Georg & Institutet for Historie Og Samfundøkonomi. *Arbejdsforhold Indenfor Dansk Haandværk Og Industri, 1857-1899*. Kbh, 1943: 228-29.
- ¹³¹ Den tyske læge Robert Koch er anerkendt som grundlæggeren af den medicinske bakteriologi med opdagelsen af kolerabacillen i 1883. Bakteriologiens opdagelse blev grundlaget for hele den moderne hygiejne. Se: Schmidt & Kristensen, 1986: 77.
- ¹³² Frykman, Jonas, Löfgren, Orvar & Etnologiska sällskapet i Lund: *Den kultiverade människan*. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 11. Lund: LiberLäromedel, 1979.
- ¹³³ 330/1897.
- ¹³⁴ 390/1897.
- ¹³⁵ 356/1898.
- ¹³⁶ Lützen, Karin: *Gaden - en verden af fremmede*. Udgivet af Morgenavisen Jyllands-Posten, 2006. Internetadresse: <https://jyllands-posten.dk/indland/kbh/ECE5001988/Gaden---en-verden-affremmede/> [besøgt den 6. november 2023].
- ¹³⁷ Den første danske straffelov var 6. bog i Christian VI's Danske Lov af 1683 som i 1866 blev erstattet af Almindelig Borgerlig Straffelov. Straffelovens kapitel 21 indeholder bestemmelser om ærefornærmelser.
- ¹³⁸ "Almindelig borgerlig Straffelov af 10de Februar 1866" i Algreen-Ussing: *Love og Anordninger for 1866*, s. 57-122, København, 1867: § 221.
- ¹³⁹ Krænkelser af husfreden og privatlivets fred blev straffet med bøder på højst 200 rdl. eller op til to måneders fængsel.
- ¹⁴⁰ 47/1890.
- ¹⁴¹ "Sundhedsvedtægt for Kjøbenhavn" af 15. juni 1886: 540.
- ¹⁴² 47/1890.
- ¹⁴³ Hyldtoft, 1991: 137.
- ¹⁴⁴ For et udvalg af domme i sager angående overtrædelse af sundhedsvedtægten, se eksempelvis: Kriminal- og Politirets dom af 28. januar 1896: "Tiltalte, der imod givet Tilhold havde drevet Fabriksvirksomhed paa en Maade, som forulempede de omboende ved stor Støj, blev idømt Straf for overtrædelse af Sundhedsvedtægtens § 23."
- ¹⁴⁵ Fra 1845 blev alle straffesagerne i hovedstaden behandlet under Kriminal- og Politiretten i København. For eksempler på domme, se: Hansen, Søren: *Københavns Sundhedsvedtægt Med Bilag Og Anmærkninger Samt Register*. 1900.
- ¹⁴⁶ 337/1894.
- ¹⁴⁷ 337/1894.
- ¹⁴⁸ 337/1894.
- ¹⁴⁹ 337/1894.